

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ
УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ЦЕНТР
ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ НАПН УКРАЇНИ

Олександр Музальов

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

ББК
УДК
Г –

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Львівського науково-практичного центру професійно-технічної освіти
НАПН України 20 червня 2012 р., протокол № 6.*

Рецензенти:

Дегтярєва Г. С. – провідний науковий співробітник ЛНПЦ
ПТО НАПН України, кандидат філософських наук, старший
науковий співробітник;

Камінський Б. Т. – директор Міжрегіонального Вищого профе-
сійного училища зв'язку, кандидат педагогічних наук

Музальов О. О. *Культурологія : навчальний посібник для
учнів, студентів і викладачів / Олександр Олександрович Муза-
льов. – Львів :, 2012. – 185 с.*

За змістом посібник відповідає програмі навчальної дисци-
пліни «Культурологія» для вищих навчальних закладів I – II
рівнів акредитації. Посібник знайомить учнів і студентів із до-
сягненнями світової та вітчизняної культур, розкриває єдність
і різноманітність культур народів світу, висвітлює значущість
культури у житті, творчості, професійному й духовно-морально-
му становленні особистості, її гуманітарній освіченості та гума-
нізації суспільного життя. У посібнику викладено курс лекцій
історії світової і української культур, починаючи від первісної
культури до культури XXI століття, що дозволяє виявити пред-
мет, сутність, поняття і функції культури та її роль у життєді-
яльності людини.

© Музальов О. О.

© Львівський науково-практичний центр
професійно-технічної освіти НАПН Укра-
їни, 2012

ЗМІСТ

Розділ 1. Історія розвитку світової культури.....	
1. Поняття і сутність культури.....	
2. Культура первісного суспільства.....	
3. Культура Стародавнього Сходу. Месопотамія. Єгипет.....	
4. Культура Месопотамії.....	
5. Культура Стародавнього Єгипту.....	
6. Культура стародавньої Греції.....	
7. Культура стародавнього Риму.....	
8. Візантійська культура.....	
9. Середньовічна культура Західної Європи.....	
10. Культура Відродження (Ренесанс).....	
11. Культура епохи Просвітництва.....	
12. Європейська культура ХІХ століття.....	
13. Європейська культура ХХ – початку ХХІ століття.....	
Розділ 2. Історія культури України.....	
14. Культура України: Витоки. Культура Київської Русі.....	
15. Культура Галицько-Волинської Русі ХІІ – середина ХІV століття	
16. Культура України ХІV – першої половини ХVІІ століття.....	
17. Культура України ХVІІ-ХІХ століття.....	
18. Культура України ХХ – початку ХХІ століття.....	

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

ПОНЯТТЯ І СУТНІСТЬ КУЛЬТУРИ

Явище культури надзвичайно різноманітне і багатогранне. Культура проявляється в усіх сферах людської життєдіяльності: правах і обов'язках, вимогах і нормах суспільства, у політиці й економіці, освіті і вихованні, у смислі життя і морального вибору, у розумінні категорій добра і зла, прекрасного і потворного, в образно-художньому сприйманні творів літератури і мистецтва, у світобаченні оточуючої дійсності.

Складність досліджень цього явища полягає в тому, що сьогодні поняття «культура» є надто багатозначне, має різний зміст і смисл не лише у побутовій мові, а й в різних науках – археології, етнографії, історії, соціології, а також у науках, які вивчають різні форми людської свідомості – філософії, мистецтві, естетиці, етиці, релігії та ін.

Термін «культура» походить від латинського слова «cultura». Спочатку поняття цього слова означало «обробіток землі», її культивування, тобто зміни природи під впливом людини. Зміст цього поняття, на відміну від поняття «natura» (природа), означає «створене», «позаприродне», тобто кожний предмет або явище світу культури сприймається як результат зусиль людей, спрямований на перетворення, вдосконалення того, що створене безпосередньо природою.

З часом поняття «культура» набуває більш широкого смислу. У зв'язку з розвитком матеріальних і духовних надбань людства до визначення культури, як «обробіток землі», додаються такі поняття як «виховання, освіта, розвиток».

У сучасній культурології *культура* в найзагальнішому вигляді визначається як сукупність створених людиною матеріальних і духовних цінностей, а також система історично сформованих знань, ідей і соціальних норм, що відображають активну творчу діяльність людей в освоєнні світу і спрямовані на врегулювання суспільних відносин.

Водночас, під культурою розуміють рівень освіченості, вихованості людей, а також рівень оволодіння будь-якою галуззю знань чи діяльності (культура виробництва, культура праці, правова культура, моральна, політична, естетична, культура побуту).

Специфіка культури як якісної характеристики духовно-практичного освоєння людиною світу (зовнішнього та власного, внутрішнього) відбивається у тому, що вона (культура) свідчить, в якій мірі людина стала для себе та інших людиною, як вона відчуває та усвідомлює себе такою. Власне, культура й робить людину людиною. Інакше кажучи, культура є якісною характеристикою розвитку суспільства.

Існування культури виступає як єдиний процес, який можна розділити на дві сфери: моральну і духовну культури. Це розмежування є досить умовним, адже у реальному житті вони тісно пов'язані.

Складний, багатоплановий і багатофункціональний взаємозв'язок матеріальної і духовної культури треба розглядати як процес і наслідок всієї людської діяльності. Такий підхід дозволяє включити у сферу культури всі види людської діяльності: матеріальну і духовну діяльність у всіх формах її вияву.

Поділ культури на матеріальну і духовну відносний, вони не існують цілком відірвано одна від іншої, а становлять єдину систему культури як її складові частини. Цінності матеріальної культури завжди містять у собі певний елемент духовної культури, в свою чергу, цінності духовної культури базуються на матеріальній основі. Тому точніше культуру можна визначити як творчу діяльність людей і сукупність матеріальних та духовних цінностей, вироблених людством у процесі історії, а також взаємовідносини, що склалися в процесі культурних надбань.

До матеріальної культури належать такі її різновиди: культура праці й матеріального виробництва, культура побуту, культура регіону і місця проживання, особиста культура, фізична культура тощо. Матеріальну культуру не треба ототожнювати з матеріальним виробництвом. Вона характеризує матеріальну діяльність людей з точки зору її впливу на розвиток і формування особистості та створення умов для реалізації творчих здібностей і обдарувань людини. Здібності людини до вироблення та користування вже створеними й нагромадженими суспільством матеріальними цінностями та оволодіння способами створення і користування ними – ось що характеризує культурну людину як творця і користувача матеріальної культури.

За допомогою засобів і способів виробництва в процесі праці людина перетворює реальність (природу) та підпорядковує її до своїх потреб. Тим самим вона розширює свої потреби і поглиблює різноманітні зв'язки з іншими людьми, у відносинах з якими відбувається «обробіток людей людьми» і створюються передумови піднесеної «окультуреної» діяльності. Так виникає духовна культура людини, соціальних верств і груп відповідного суспільства.

Духовна культура виступає складовим утворенням, що складається зі знань, норм, правил, моделей поведінки, цінностей, звичаїв, ритуалів, символів, міфів, мови. Вона також є результатом діяльності людей, але витвором не рук, а розуму, поєднуючи в собі всі області духовної сфери (мистецтво, філософію, науку, релігію та ін.). Духовна культура як специфічне людське явище виявляється у багатстві духовного світу особи, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних і емоційних запитах, моральності, інтелігентності.

Кожне суспільство характеризується певним типом культури, який змінюється з переходом від однієї формації до іншої, при цьому все цінне

із культури попередньої формації переходить до наступної. До культури кожної формації причетні різноманітні форми суспільної діяльності і свідомості. Проте культура не просто їх сукупність, а органічна цілісність», «людина», «виробництво», «мораль», «право», «буття», що мають глибокий соціокультурний зміст.

Розв'язання глобальних проблем людства, поступ до гуманного демократичного суспільства вимагають вироблення у людини відповідної світоглядної і оцінкової стратегії. Основним напрямом культурного впливу на особистість є формування її світогляду на основі вироблення людиною певних ціннісних орієнтирів і потреб. У динамічному процесі функціонування культури відбувається формування духовного обличчя людини, її світогляду, політичних, правових, художніх, релігійних поглядів, виробляються ціннісні орієнтації, моральні установки, культурні смаки, формується багатогранний духовний світ людини.

Однією з найскладніших проблем у сучасній культурі є питання співвідношення світової і національної культур. Серед прихильників існування світової (загальнолюдської) культури є відомі мислителі: Л. Морган, Н. Лосський, В. Вернадський, А. Швейцер, які вважали, що світова культура являє собою систему духовних цінностей, що виробляються в надрах вітчизняних культур, але набувають загальнолюдського значення.

Протилежного погляду притримуються відомі мислителі, зокрема, М. Данилевський, О Шпенглер, А. Тойнбі. Вони визнавали лише національні культури, заперечуючи їхню єдність, історичну спадкоємність, тобто загальнолюдський зміст.

Сьогодні погляд сучасної цивілізованої людини на культуру полягає у визнанні множинності культур, їхньої національної своєрідності і оригінальності. Проте, чим вище розвинуте суспільство, тим більша питома вага в ньому загальнолюдських цінностей, вироблених культурою всього людства. Як єдність та взаєморозуміння людей у цивілізованому суспільстві не відмінюють самостійність та унікальність кожної національної культури, так і становлення світової культури не суперечить гармонії національних культур.

У ситуації культурного розмаїття, коли в межах однієї державної території, як правило, історично співіснують різні народи, підвищується інтерес до національних особливостей культури. Народ живий, коли жива його культура і тому своєрідність національної культури розглядається як самоцінність народу, усвідомлення ним своєї етнологічної цінності і самодостатності. Мудрість нашого часу полягає у визнанні за кожною національною культурою її права на самостійне існування та розвиток, у відстоюванні принципу співіснування всіх культур.

Культура – це системний людський спосіб життя суспільства, що вичає увесь спектр практичної і духовної діяльності людей, їх ставлення до навколишнього світу і до самих себе. Сутність культури можна зрозуміти лише через призму діяльності людини й суспільства. Культура не існує

поза людиною. У культурі розвивається духовний світ людини, її сутність: здібності, потреби, світогляд, соціальні почуття, національний характер, знання, вміння тощо.

Законом функціонування культури є її засвоєння, різноманітні форми передачі культурних цінностей наступним поколінням шляхом наслідування, копіювання і розвитку кращих зразків, мови, звичаїв і традицій, освіти, виховання і навчання.

У площині навчальної діяльності – освіта і виховання є найважливішими складниками культури, адже в освіті і вихованні першочерговості набуває питання формування культури майбутніх фахівців, у яких поєднується високий професіоналізм, інтелігентність, духовність, соціальна зрілість, гуманність тощо.

Історично культуру пов'язують з гуманізмом. В основі культури лежить рівень розвитку суспільства і окремої людини. Ні досягнення техніки, ні наукові відкриття самі по собі не визначають рівня культури суспільства, якщо в ньому немає людяності, якщо культура не спрямована на удосконалення людини. Таким чином, критерієм культури є гуманізація суспільства, а її мета – всебічний розвиток особистості.

У сучасному трактуванні слово «культура» вживається в чотирьох основних значеннях. По-перше, для позначення загального процесу матеріального, естетичного, духовного розвитку суспільства. По-друге, словом «культура» користуються тоді, коли йдеться про суспільство, яке ґрунтується на праві, порядку, моральності. По-третє, під «культурою» розуміють спосіб життя людей, притаманний певній спільності (масова культура, професійна культура тощо), нації (українська, японська, німецька тощо), історичній добі (Антична культура, культура Ренесансу, культура Бароко тощо). Нарешті, по-четверте, слово «культура» вживається як абстрактна, узагальнююча назва для різноманітних способів, форм і наслідків інтелектуальної та художньої діяльності людей у галузі літератури, архітектури, живопису, театру, музики тощо.

Історія культури має комплексний і міждисциплінарний характер. Вона спирається на фактичний матеріал і висновки таких наук, як: етнографія і археологія, загальна історія і філософія, соціальна психологія і соціологія, мовознавство і мистецтвознавство. Культурологічна теорія виконує, поряд з пізнавальною, дуже важливу в наш час культурно-виховну функцію, прилучаючи людину до гуманістичних духовних цінностей як власного народу, так і людства в цілому. Значимість і вивчення культури особливо зростає у зв'язку з актуалізацією патріотичного, морального, естетичного виховання, формування справді гуманістичного світогляду.

КУЛЬТУРА ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Серед найважливіших процесів, що заклали фундамент історії людства, чільне місце займає процес формування культури як особливої сфери людського суспільства. Для ранніх етапів історії різних народів характерна єдність закономірностей, спільність проявів становлення культури.

Специфічною рисою первісної культури є *синкретизм* (нерозділеність), коли форми свідомості, господарчі заняття, суспільне життя, мистецтво не відокремлювалися і не протиставлялися один одному. Внаслідок такого синкретизму первісна культура розглядається у неподільній єдності соціальних зв'язків в організації полювання (індивідуальне, колективне), стихійних знань про звички тварин, технологічних прийомів виготовлення зброї, релігійних уявленнях, магічних і ритуальних діяч, що включали елементи художньої культури – живопис, скульптуру, пісні і танці.

Найбільша частина історії людства припадає на період первісного суспільства і його культуру, джерелами вивчення якої є археологічні, антропологічні, етнографічні знахідки, а також геологічні та палеоботанічні пам'ятки культури.

В історії культури первісного суспільства можна виділити три періоди за назвою відповідних епох, доповнюючи їх археологічною хронологією. Першим періодом буде культура ранньопервісної або ранньородової общини – збирачів, мисливців і рибалок. Другим – культура пізньопервісної або пізньородової общини – землеробів і скотарів. Третім – культура протоселянської общини, або соціальної нерівності суспільних відносин.

Найдавніші знаряддя праці первісної епохи датуються близько 2,5 млн. років до н. е. За матеріалами, з яких люди виготовили ці знаряддя, археологи поділяють історію первісного суспільства на три віки: кам'яний, бронзовий і залізний. У свою чергу, кам'яний вік поділяється на декілька епох: древньокам'яний вік або *палеоліт* (приблизно, від 2,5 млн. до 12 тис. років до н. е.), середньокам'яний або *мезоліт* (приблизно, від 12 до 7 тис. років до н. е.), новокам'яний вік – *неоліт* (приблизно, від 7 до 3 тис. років до н. е.), міднокам'яний період – *єнеоліт* (приблизно, 3 – початок 2 тис. до н. е.), бронзовий вік – (приблизно, 2 початок 1 тис. до н. е.), залізний вік – (приблизно, з середини 1 тис. до н. е.).

Характеризуючи культуру первісного суспільства, насамперед, варто зазначити, що історично культура могла виникнути лише тоді, коли почалось практичне виокремлення людини з природи, що здійснювалося через трудову діяльність первісних родових колективів по освоєнню навколишньої дійсності людиною, колективом, об'єднаних спільною метою. Цю початкову форму організації суспільства дослідники часто називають «первісним людським стадом», інколи замість цього поняття використовують термін «праобщина», початок якої збігається зі становленням людини й утворенням суспільства.

Універсальними знаряддями епохи *палеоліту* вважається ручне рубило та масивні кам'яні предмети овальної або списоподібної форми з гострим

робочим кінцем та п'яткою на верхньому широкому кінці, в який людина впиралася долонею під час роботи. У подальшому розвитку ручне рубило піддається детальнішій обробці – лезо рубила стає прямим і гострим, поліпшуються знаряддя праці з відщепів кременю, застосовуються гостро-конечники, скребла і так звані сверла.

Життя праобщини мало здебільшого осілий характер упродовж багатьох століть, де значну роль відігравало полювання. Згуртованість родового колективу доводять графічні зображення сцен полювання на бізонів, печерних ведмедів, биків, мамонтів, диких коней, носорогів. Мисливство, насамперед, полювання на великих тварин, найбільше стимулювало зростання організованості праобщини, змушувало її членів згуртовуватися в трудовому процесі. Водночас, вживання м'ясної їжі, в якій містяться найважливіші для людського організму речовини, спричинило прискорення росту, позитивно вплинуло на всю життєдіяльність первісної людини. Змінюється характер житла людини. Якщо в минулому для нього використовувалися переважно печери, гроти, то з часом починається будівництво землянок і наземних споруд. Знахідки кістяних голок засвідчують, що людина в цей час навчилася шити одяг зі шкіри звірів, якими також покривала свої примітивні будівлі.

Середній кам'яний вік – *мезоліт* – є яскравим доказом сильного впливу природного середовища на життя і еволюцію людства. Закінчився льодовиковий період, потеплішав клімат, оновилися флора і фауна.

Історики вважають, що мезоліт – це час виникнення племен, коли великі общинні об'єднання змінилися на невеликі колективи мисливців. До цього часу належить важливий технічний винахід – лук і стріли. Після танення льодовиків з'явилися великі водні простори, поширилося рибальство. Змінюється також характер збиральництва – його основою став збір диких злаків. Як матеріал для виготовлення знарядь праці широко використовувалася кістка. Більш ефективною була нова, так звана мікролітична техніка обробки кременю – виготовлення мікролітів – пластин-вкладок невеликого розміру. Почалося приручення тварин, першою прирученою твариною був собака.

Останній етап кам'яного віку – *неоліт* – охоплює орієнтовно 7-3 тис. до н. е. Відбулося докорінне перетворення життя людства, пов'язане з переходом від привласнюючих форм господарювання (мисливства, рибальства і збиральництва) до відтворюючих (землеробства і скотарства). Для неоліту характерна поява багатьох технічних і технологічних новинок: свердлування, пиляння і шліфування каменю, ткацький верстат, гончарство, спорудження човнів, зародження архітектури. Новими рисами позначено суспільне життя – материнську змінила батьківська родова община, виникла парна сім'я.

Доба пізнього неоліту – *енеоліту* (3-2 тис. до н. е.) стає проміжним періодом переходу від кам'яного до бронзового віку, коли люди для виготовлення знарядь праці і прикрас почали використовувати перший метал – мідь. Спо-

---

чатку її навчилися кувати в холодному стані, а згодом почали вилучати з руди шляхом плавлення. Цей *міднокам'яний* період розвитку культури позначений винаходом гончарного круга, колеса, конячої зброї, вітрил.

Бронзовий вік (друге тисячоліття до н. е.) ознаменований відкриттям бронзи (сплаву олова і міді). Поширення бронзи викликало значні зміни в житті суспільства. Обробка нового металу вимагала великої майстерності і спеціалізації, тому ливарна справа, як і гончарна, а пізніше ткацька, стає самостійною галуззю.

У період бронзового віку з'явилося кочове скотарство і поливне землеробство, писемність, рабовласницька цивілізація. Паралельно розвивається суспільна організація, сімейно-шлюбні відносини, закладаються основи расових поділів людства, відбувається розселення людей на всіх континентах Землі, розпочинаються процеси переходу від колективної до приватної власності, зміни психології первісної людини, виділення професійної розумової праці. У процесі повсякденної трудової діяльності розвивається мова і мислення людини, складаються міфи, поширюються позитивні знання і вірування.

Залізний вік (перше тисячоліття до н. е.) пов'язаний з виникненням великих племінних союзів і рабовласницьких держав, появою перших писемних. Освоєння виробництва заліза сприяло подальшому розвитку суспільства. В європейських країнах та в Африці (сучасна Нігерія) починається видобування залізної руди, плавка і виготовлення з криці різного роду знарядь праці та зброї. Предмети із заліза поступово витісняють бронзу. Під впливом цього процесу відбуваються суттєві якісні зміни в землеробстві, з'являються і розповсюджуються рало з залізними нарамником, залізні сокири, молоти, серпи, коси, пили тощо.

У ранній залізний період в Україні виділяється декілька культур, серед яких важливе значення мали: пшеворська, зарубинецька і черняхівська. Вони охоплювали I ст. до н. е. – VII ст. н. е. Удосконалювалися знаряддя праці, розвивалося сільське господарство, ремесла, поглиблювався обмін. Черняхівська культура у III – IV ст. н. е. зумовила появу одного з перших могутніх праукраїнських утворень – Антського державного об'єднання.

Залізний вік в Україні пов'язаний з киммерійською, скіфо-античною та ранньослов'янською культурами. Основою господарства залишалось землеробство, де широко застосовувалися залізні знаряддя праці. Тваринництво стало свійським, виникло птахівництво. У степовій зоні розвивалося кочове скотарство. Великого значення набуло залізобробне ремесло. Широко використовувався гончарний круг.

Складовою частиною історії первісної культури є релігійні вірування, виникнення яких пов'язане з певним рівнем розумового розвитку людини, зародками теоретичного мислення, можливостями відриву від дійсності. У первісних віруваннях втілено фантастичне усвідомлення людьми їхньої залежності від сил природи. За часи верхнього палеоліту виникають різні форми вірувань: *анімізм, фетишизм, тотемізм, магія*.

Анімізм (лат. *anima, animus* – душа, дух) – віра у надприродних двійників – духів, віра у надприродні істоти, що містяться в будь-яких тілах (душі) або діють самостійно (духи). У культурі найдревнішого світу анімізм був універсальною формою релігійних вірувань, з якого почався процес розвитку релігійних уявлень, обрядів і ритуалів. Первісна людина вважала, що у кожній істоті є душа, яка може існувати самостійно, зберігаючи себе навіть після смерті самої істоти.

Анімістичні уявлення про природу душі зумовили ставлення первісної людини до смерті, поховання померлих. Щоб позбавити себе впливу душ померлих, люди часто залишали житло, біля якого хоронили покійника, а його родині змінювали імена, одяг, розфарбовували свої тіла, щоб душа покійника не впізнала їх. Згодом у первісної людини виникла думка про існування потойбічного світу, котрий уявлявся спочатку копією земного, що потім перемістився на небо, гори, острови тощо.

Фетишизм (франц. *fetich* – талісман, амулет, ідол) – поклоніння предметам, які наділялися надприродною силою і могли допомагати тим, хто їм поклонявся. Фетишем міг стати кожен предмет, який вразив уяву людини: камінь незвичної форми, кусок дерева, частина тіла тварини (зуби, ікла, кусочки шкіри, висушені лапки, кістки тощо). З часом з'явилися вироблені з каменю, дерева, металу фігурки, які надавали їх власнику магічну силу, вдачу, успіх у життєдіяльності.

Тотемізм («от-отем» на мові північноамериканців означає «його рід») – система релігійних уявлень про родство між групою людей (родом) і тотемом – міфічним предком або твариною чи рослиною. До тотему ставилися як до доброго і чуйного предка й покровителя, який оберігає своїх родичів від голоду, холоду і смерті. Спочатку тотемом вважалися лише існуючі у природі птиці, комахи або рослини, пізніше було достатньо їх реалістичного зображення, де тотем міг бути позначений якимсь символом, словом або звуком.

Магія (грецької *mageia* – чаклунство, чарівництво) – віра у здатність людини особливим чином впливати на інших людей, а також оточуючий світ, тварин, рослини, явища природи. Магія виникла у первісному суспільстві і стала елементом обрядів всіх існуючих релігій.

Магія – це дії та обряди, що здійснюються з метою вплинути надприродним шляхом на довкілля, тварин або людину. Основою магії є уявлення про загальний зв'язок всіх речей і явищ природи, про можливість впливати на ціле через частину, на людину або тварину, спрямовувати розвиток подій, передбачати майбутнє засобами чаклунства. Магія ґрунтується на впливі на людину за допомогою предмета, який безпосередньо або опосередковано пов'язаний з нею.

Первісна людина вірила, що за допомогою певного обряду – дій та слів можна викликати дощ або вітер, допомогти або нашкодити людині. Зазвичай, магічні обряди супроводжувалися заклинаннями. Виконавцями магічних обрядів поступово стають особливі люди – знахарі, чаклуни, ша-

---

мани. Таким людям приписувалася здатність спілкуватися з надприродними силами, впливати на них за своїм бажанням, передбачати майбутнє, розпізнавати минуле, подорожувати у потойбічний світ.

Мистецтво первісного суспільства стає універсальним засобом відображення світобачення буття древньої людини. Його виникнення було безпосередньо пов'язане з міфологією і магічними обрядовими діями.

Уже в епоху *палеоліту* зародилися всі види образотворчого мистецтва: графіка (малюнки, силуети, виконані на землі, тілі людини); живопис (зображення тварин, рідше людини), скульптура (фігури, висічені з каменю або виліплені з глини); декоративне мистецтво (різьба по каменю та кістці); рельєфи і барельєфи на камені; музика, співи, танці, речетатив, театральна організація дійства.

Печерні і наскельні малюнки древніх художників свідчать про поступове пізнання людиною тогочасної дійсності, її перші уявлення про оточуючий світ. Перші зображення тварин і людей були пов'язані з полюванням і трудовими процесами. Майже весь печерний і наскельний живопис був присвячений зображенню диких тварин та полюванню на звірів. Давні художники працювали при світлі світильників, сплетених з моху або смолоскипів. Примітивними пензлями, зробленими з вовни, пучка трави, вони наносили сажу, мінеральні фарби, застосовували охру, яку знаходили в натуральному вигляді, а пізніше стали виготовляти її шляхом перепалювання залізняку.

У ранню епоху палеоліту художники переважно зображали мамонтів, зубрів, коней, оленів. Їхні перші малюнки були недосконалі і примітивні, але згодом їх майстерність досягла високого художнього рівня. Фігури тварин стали малювати більш чіткими лініями, дотримуючись виразних пропорцій. З часом з'являється суцільне розфарбовування, штриховка, застосування різних кольорів, що сприяло об'ємному зображенню малюнків.

Шедеври печерного живопису, знайдені в багатьох країнах світу, передають фігури тварин майже в натуральний зріст із великою життєвою переконливістю. Вершиною палеолітичного мистецтва став живопис печерних галерей Іспанії, Франції, України, Росії, Африки, Австралії. На стінах і стелях печер зображені багаточисельні малюнки великих і маленьких тварин, які виконані мінеральними фарбами. Стіни Альтамірської печери (Іспанія) вражають величезною кількістю малюнків тварин – бізонів, кабанів, мамонтів, шаблезубих тигрів.

Серед зразків древнього мистецтва неабияку увагу привертають скульптури у формі невеликих статуеток, виконаних завжди за одним загальним принципом: кінцівки ледве намічені, риси обличчя не позначені, проте різко підкреслені ознаки жінки-матері. Такі статуетки образно називаються «палеолітичними Венерами». Очевидно, що основна ідея цих зображень – ідея родючості, продовження роду. В Україні досліджено багато художніх палеолітичних пам'яток, де знайдені фігурки, які зображають птахів, цікавий кістковий браслет, покритий складним геометричним орнаментом, жіночу статуетку, знаряддя праці, декорований посуд.

В епоху *мезоліту* суттєво змінюється характер образотворчого мистецтва. Порівняно з мистецтвом епохи палеоліту, в мезолітичних розписах та скульптурних зображеннях провідне місце належить людині та її діям.

Цікаві пам'ятки мистецтва цієї епохи знайдені в Україні на Мізинській стоянці. Разом з кам'яними та кістковими знаряддями, голками з вушком, прикрасами, залишками житла та іншими знахідками були виявлені вироби з кісток, на яких вже нанесений геометричний орнамент. Геометричними візерунками покриті браслети, статуетки і фігурки, вирізані з бивня мамонта. Геометричний орнамент, який складається із багатьох зигзагоподібних ліній – основний елемент Мізинського мистецтва.

У нову епоху *неоліту* зміст мистецтва стає більш ширшим і різноманітним. На цьому етапі зникла хронологічна культурно-мистецька однамітність. У різних географічних зонах Землі розвиток відбувався різними темпами і різними шляхами. У так званому «родючому півмісяці» (Єгипет, Південно-Західна Азія, узбережжя Персидської затоки) зміни відбувалися найбільш прискорено. На Півночі ж, навпаки, племена ще довго залишалися на тому ж рівні розвитку.

В епоху неоліту люди стали створювати перші архітектурні споруди. Це свідчить і про технічні можливості, що зросли, і про нові естетичні та ідеологічні потреби людей. Перші архітектурні пам'ятки отримали загальну назву *мегаліти* (великий камінь). Мегаліти будувалися із величезних необроблених кам'яних брил, що розташовувалися у визначеному порядку та відігравали роль астрономічних або культових споруд.

Найбільш відома і складна мегалітична споруда знаходиться в Англії, біля Стоунгенджа (вітваря Сонця), у якій кам'яні стовпи різного розміру розташовані декількома концентричними колами. Вчені вважають, що ця споруда могла використовуватися для астрономічних спостережень, оскільки через вертикально поставлені пари каменів було зручно стежити за рухом планет.

Перехід до відтворюючих форм господарування сприяв поглибленню знань про навколишню природу, що призвело до виникнення узагальнюючих понять, уявлень про світобудову. Люди почали замислюватися про явища природи, виникла необхідність втілити в мистецтві небо, сонце, воду, вогонь, землю. З'явилися такі символи, як хрест, спіраль, трикутний ромб, свастика. У неоліті реалістичні зображення майже повністю змінилися на абстрактні мотиви, втілені в орнаменті. Фігури тварин, птахів, людей також перетворилися на символічні та схематичні знаки. Схематизм малюнків привів до створення першої у світі писемності – *піктографії* – малюнкового письма.

Наступна епоха – *енеоліту* – за формами життя, господарства, образотворчого мистецтва була подібна на попередню епоху неоліту, проте різниця полягала у тому, що люди винайшли мідь і почали використовувати цей метал для виготовлення знарядь праці та різноманітних прикрас: браслетів, сережок, намист тощо.

Мистецтво цієї доби в Україні репрезентує Трипільська культура, яка поширювалася на лісостеповій території від середнього Дніпра до Південного Бугу і Дністра на південному сході. Вже на середньому етапі трипільської культури з'явилися перші металеві вироби: мідні шила, рибальські гачки, прикраси. Лише в одному місці археологи знайшли 444 різних виробів з міді, насамперед, прикрас. Згодом почали виготовляти мідні серпи, мотики, наконечники списів, сокири, тесла, долота, кинджали, голки, шила, горпуни.

Бронзовий вік, що прийшов на зміну доби енеоліту, дістав свою назву від першого, здобутого людьми штучного сплаву міді з оловом, свинцем або миш'яком. Одним з основних видів творчості того часу стає художня обробка нового металу – бронзи. Досить швидко людина оволоділа різними її видами: кування, лиття, карбування, гравіювання по металу. У великій кількості починають виготовлятися прикраси: браслети, кільця, сережки, підвіски, обручі, бляшки, які нашивалися на одяг, пояси, застіжки для одягу – фібули. Особливе значення надавалося прикрашанню зброї. У скульптурно-бронзовому завершенні рукояток зброї часто зустрічаються зображення звірів. У похованнях епохи бронзи знаходять металеві посудини, прикрашені гравіюванням, призначені для якихось особливих випадків. З'являються дрібні, вилиті з бронзи зображення людських постатей.

Для багатьох народів останній етап розвитку первісного ладу – *залізний вік* – пов'язаний з появою заліза на початку I тис. до н. е. Застосування заліза дало потужний стимул як для виробництва, так і для появи різних художньо-образних творів з цього металу, який на відміну від бронзи легко піддавався куванню та литтю. Це дало можливість художникам по металу, скульптурам і ковалям створювати високохудожні мистецькі роботи. Новим у розвитку мистецтва можна вважати появу спеціалізації митців-художників декоративно-прикладного мистецтва.

Із європейських культур залізного віку одна з найяскравіших і найбільш відомих – це скіфська культура. У похованнях скіфів знаходять чудові вироби прикладного мистецтва: прикраси, парадну зброю, кінську зброю, посуд. Всесвітню популярність отримала золота пектораль з кургану Товста могила на Дніпропетровщині. В орнаментах, дрібній пластиці, прикрасах побутових речей одне з головних місць займає тваринний світ, а саме: декоративні зображення тварин або окремих частин їх тіла (кіготь, дзьоб, голова).

Варто зазначити, що впродовж всіх історичних епох, в яких еволюціонувалася культура первісного суспільства, мистецтво віддзеркалювало духовно-практичну сферу діяльності древньої людини, спрямовану на художньо-образне розуміння та освоєння тогочасного світу.

У первісну епоху, внаслідок дуже тривалого біологічного розвитку самої людини, вдосконалення її матеріальної культури, розвитку видів діяльності, еволюції мистецтва, ускладнення і розшарування суспільства, поглиблення уявлень про навколишній світ, були закладені фундаментальні основи всієї сучасної культури.

Питання для самоперевірки

1. Синкретизм, як специфічна риса первісної культури.
2. Періодизація історичного і соціального розвитку первісного суспільства.
3. Шляхи розвитку виробництва. Виготовлення знарядь праці.
4. Полювання. Землеробство і скотарство.
5. Релігійні вірування: ананізм, фетишизм, тотемізм, магія.
6. Мистецтво первісного суспільства.
7. Значення первісної культури людства на шляху до цивілізації.

Рекомендована література

1. Алексеев В. П. Становление человечества / В. П. Алексеев. – М. : Политиздат, 1984. – 462 с.
2. Історія світової та української культури : підручник для вищ. закл. освіти / В. А. Греченко, І. В. Чорний, В. А. Кушнерук, В. А. Режко. – К. : Літера ЛТД, 2002. – 464 с.
3. Грибунина Н. Г. История мировой художественной культуры / Н. Г. Грибунина. — Тверь : [б. и.], 1993. — 240 с.
4. Лекції з історії світової та вітчизняної культури : навч. посібник. вид. 2-ге, перероб. і доп. / [За ред. проф. А. Яртися та проф. В. Мельника]. — Львів : Світ, 2005. — 347 с.
5. Матюшин Г. Н. Три миллиона лет до нашей эры / Г. Н. Матюшин. — М. : Просвещение, 1986. — 159 с.

КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

МЕСОПОТАМІЯ, ЄГИПЕТ

Історія і культура Стародавнього Сходу бере початок від виникнення ранньокласових держав у Месопотамії і Єгипті (IV-III тис. до н. е., в Індії (III-II тис. до н. е. та Китаї II тис. до н. е.).

У землеробських народів Стародавнього Сходу формування цивілізованого суспільства відбувалося швидше, ніж в інших регіонах нашої планети, насамперед тому, що природні умови і трудові зусилля людей сприяли виробництву додаткового продукту. Впровадження прогресивних форм землеробства і скотарства, розвиток ремесел і торгівлі зумовили процес формування нових суспільних відносин – перехід від родоплемінної культури до ранньокласових цивілізацій та утворення перших держав.

З появою держави, головною функцією якої стає охорона власності – розробка, прийняття й запровадження відповідного законодавства – формуються інститути державної влади: армія, органи управління, судочинство. У державах Стародавнього Сходу утверджуються релігійні форми духовного життя. Родоплемінні культу первісного суспільства: тотемізм, фетишизм, магія, анімізм переходять в офіційну релігійну ідеологію. Утворення держав, інтенсивний розвиток цивілізацій зумовили виникнення в країнах Стародавнього Сходу наукових знань, сприяли поширенню освіти.

Прогрес духовного життя стимулював розвиток художньої творчості. На основі міфології виникає література, зростає рівень образотворчого і музичного мистецтва. Саме в країнах Стародавнього Сходу вперше створилася писемність, зародилися наукові знання з астрономії, хімії, фізики, математики, географії, історії, правознавства. Нагромаджені тисячоліттями культурні здобутки народів Стародавнього Сходу у наступних етапах розвитку людства збагатили західноєвропейську та світову культуру.

КУЛЬТУРА МЕСОПОТАМІЇ

Месопотамія (Межиріччя) – географічна область між річками Тигр і Євфрат, що знаходиться в Західній Азії, є однією з найдревніших цивілізацій. Сьогодні на її території розміщені такі держави, як: Ірак, Іран, Сірія, Кувейт. Найбільші міста – Багдад, Басра (Іран), Абадан (Ірак). Дуже довго ця цивілізація залишилася практично невідомою науці. Основним джерелом знань була Біблія, де є розповіді про будівництво Вавілонської вежі, про правителя Навуходоносора і полонення євреїв, про халдеїв – мешканців Вавілона, про столицю Асирії – Ніневію, про чаші гніву, яку сім ангелів вилили на приєвфратські землі. Опис цих місць зустрічається й у давньогрецького історика Геродота.

Далі свідчення довго викликали сумніви, так як було незрозумілим, куди могла зникнути така велика цивілізація. У XIX ст. відбулися грандіозні археологічні відкриття в долинах Тигру і Євфрату, де були розко-

---

пані головні міста Месопотамії, розшифрована писемність, що дозволило досить детально реконструювати минуле Месопотамії.

Особливість найдавнішої політичної історії Месопотамії полягає в тому, що тут існувала не одна, а декілька держав, які по чергово домагалися переваг у регіоні. У кінці IV – на початку III тис. до н. е. на півдні Межиріччя виникли міста-держави Ур, Урук, Лагаш, об'єднані істориками збірною назвою Шумер (на назвою народу, який жив там).

У III тис. до н. е. велика частина Месопотамії потрапляє під владу Вавилонського царства. Потім, з XVI ст. до н. е., посилюється міць Асирії. Після недовгого піднесення Вавилона в VI ст. до н. е. Межиріччя було завойоване північним сусідом – Персією (Іраном).

Культура цих держав мала певні відмінності, але чітко простежується її спадкоємність та спільні риси. Месопотамію часто називають колицкою людської цивілізації. Багато предметів, що становлять сучасну культуру і оточують нас у повсякденному житті, виникли на території перших державних утворень у Західній Азії.

Перші археологічні пам'ятки, що залишили в печерах Загроса і Шанідара, мисливці і збирачі відносяться до кінця пізнього палеоліту. У неоліті, й особливо в енеоліті, у Месопотамії вже існувала розвинена землеробсько-скотарська культура, носії якої вирощували пшеницю, рис, ячмінь, бобові, льон, розводили скотину і свиней, будували іригаційні канали й укріплені поселення, розвивали ремесла.

Родючі, але нерівномірно обводнені із-за періодичних розливів Тигру та Євфрату землі, вимагали створення іригаційних споруд – водовідвідних каналів і водосховищ. Це змушувало жителів Месопотамії об'єднуватися до спільної праці, прискорювало їхнє соціальне і політичне об'єднання, і на основі нових суспільних відносин тут створюються ранні форми державності.

Месопотамія, поряд з Єгиптом, стала регіоном формування древніших у світі класових суспільств і держав. Початково цивілізація Месопотамії складалася з двох частин – Шумеру, на півдні та Аккаду, в центрі й дістала назву «шумеро-аккадська культура». Пізніше на цій території виникло Вавилонське царство.

Світ духовної культури шумерів був заснований на міфології, де людина, створена із глини, замішаної на божій крові, і її призначення працювати на богів. Всесвіт – божественна держава, в якій все побудовано на слухняності. Це положення становило суть добродітності і правильного життя, у якому людина призначена для рабської повинності й вірного служіння богам, отже, шлях слухняності, вірної служби та пошани до богів, правителів і старших – це шлях до земного успіху, здоров'я й довголіття.

У шумерській цивілізації закладені початки науки, яка, увійшовши до релігійного світогляду, була його прислугою. Шумерські мислителі прагнули пояснити сутність існування людини та власної цивілізації. Вони створили оригінальну концепцію «Ме», яка складається з понад ста зако-

---

нів, пов'язаних із шумерською культурою, науковою думкою того часу. Ці закони містять такі поняття, як: мудрість, героїзм, правосуддя, ворожнеча, бойовий прапор, священне очищення, мистецтво, мир, перемога, добро і зло.

Створена шумерами протягом віків, суспільно-політична-організація призвела до народження ретельно розроблених юридичних норм для всіх форм життя. Перший в історії Шумера цар-реформатор, правитель міста-держави Лагаша Урунімгіна (III тис. до н. е.), запровадив закони, які захищали бідняків, де вказувалося, щоб жоден «жрець постачання до саду матері бідняка не захажував». Пізніше правитель міста-держави Ура цар Шульга склав і запровадив зведення законів, де «встановив у країні справедливість, викоренив безладдя». Він турбувався про те, щоб «сирота не став жертвою багача, вдова – жертвою сильного». Зведення законів шумерів, їх форми і зміст, послужили зразком для законодавців інших народів світу.

Розквіт міст, сільського господарства, науки, будівництво іригаційних систем, розвиток образотворчого мистецтва називають «золотим віком» стародавньої держави шумерів.

Надбаний досвід будівництва величезних іригаційних споруд, які мали планомірний, великомасштабний характер, став основою будівництва архітектурних споруд храмів, палаців, міст. Шумерські будівлі вирізняються красою й художньою досконалістю архітектурних форм. Шумери поклали початок будівництву міст, оточених захисними мурами, багатоповерхових будинків, облицьованих мозаїкою з різнокольорових плиток.

Основними монументальними будовами Месопотамії були храми і палаци. Храми часто розміщувалися на вершині багатоступінчатої башти – зікурату. Зікурати склалися з декількох складених суцільною цегляною кладкою платформ, розміри яких зменшувалися вгору. На верхньому майданчику, до якого можна було піднятися довгими сходами і похилими підйомами, відбувалася частина релігійних церемоній. Слава месопотамських будівельників відобразилася в біблійній розповіді про Вавилонську вежу. При розкопках давнього Вавилону був знайдений фундамент гігантського зікурату, який вважається прототипом Вавилонської вежі.

Високого рівня сягнула й шумерська скульптура. Майстерно виготовлені з каменю статуї богів, царів, жерців, які встановлювалися у храмах, виконувалися з експресією при мінімумі технічно-скульптурних засобів, що свідчать про високу художньо-мистецьку майстерність їхніх творців. Крім виробів з каменю, пізніше з'явилися статуї з інших матеріалів (вапняк, теракота), наприклад, фігура відомого царя Гудеа (2300 р. до н. е.), що є одним із кращих скульптурних витворів шумерської культури.

Шумери досягли багатьох культурних звершень, що стало важливим надбанням світової науки. У Месопотамії були винайдені арифметика і геометрія, для обчислювання використовувалися таблиці множення, дробу, квадратні й кубічні корені, які відзначалися великою точністю. Жерці міста Ур здійснювали астрономічні спостереження впродовж багатьох

століть, на основі яких встановили, що тривалість року складає 365 днів, 6 годин, 15 хвилин і 41 секунду. Вони використовували рух зірок, сонця і місяця для зміцнення влади над народом, складання релігійних ритуалів, організації управління державою, передбачення змін у природі та подій у країні.

Шумери здійснили революційні винаходи в технічній і технологічній сферах. Вони перші винайшли гончарний круг, виплавку бронзи, виготовлення кольорового скла. Найважливішим винаходом шумерів було колесо на основі дерев'яного диску, згодом, гнutoго ободу зі спицями, що, в свою чергу, призвело до конструювання чотириколісного візка і колісниці.

Набула розвитку в Шумері й пластика у метали. У царській гробниці міста Ур знайдено дорогоцінності найвищої художньої майстерності: золотий шолом та зображення козла, що спирається на дерево. Діадема (пов'язка на голову, обруч, корона) цариці Шубад, знайдена археологами, також належить до виробів найвищого художньо-ювелірного мистецтва.

Найбільше досягнення культури Месопотамії – писемність. У зв'язку з необхідністю складання господарських і державних документів, у шумерів з'являється примітивна писемність. З часом вони удосконалили піктографічну писемність і створили більш зручний клинопис, який з II тис. до н. е. став міжнародним письмом багатьох країн Близького Сходу, що сприяло взаємовпливу їхніх культур. У клинописі замість малюнкового письма знаками вже позначалися не лише слова, а й склади і звуки. Для письма використовувалися глиняні таблички, на яких напис наносили паличкою або металевим стержнем. Готову табличку обпалювали у спеціальних печах.

Дані археології і тексти розшифрованих глиняних табличок відкривають перед нами картину життя стародавнього Шумера, духовний світ людини, культурні досягнення цієї цивілізації. Зараз прочитано тисячі табличок найрізноманітнішого змісту: царські накази, господарські записи, учнівські зошити, наукові трактати, релігійні гімни, художні твори.

У Месопотамії археологами була зроблена виключна знахідка – перша в історії людства бібліотека, яку створили за наказом ассірійського царя Ашшурбаніпала. Збереглася і табличка з суворим наказом, розісланим по всій країні – збирати або переписувати глиняні таблички.

У бібліотеці збереглася перша з відомих у світовій літературі епічна поема «Сказання про Гільгамеша», міфологічного героя, який, борючись зі своїми ворогами і перемагаючи їх, шукає сенс життя, призначення людини у світі, сутність існування життя і смерті. У пошуках істини Гільгамеш зустрічає людину – Утнапішті, який переказує Гільгамешу історію свого життя. Переклад цієї розповіді на європейські мови викликав справжню сенсацію, оскільки вона практично повністю співпадала з розповіддю про «великий потоп» у Біблії: гнів богів, споруда великого корабля, земля, покрита водою; навіть зупинка на вершині великої гори! Наприкінці своєї подорожі Гільгамеш, загубивши чарівну квітку безсмертя, розуміє: вічно живе в пам'яті нащадків той, хто здійснює добрі справи.

Завдяки літературним пам'яткам шумеро-аккадської, пізніше – вавилонської культури, сьогодні ми дізнаємося про життєдіяльність, духовний світ людини тієї епохи, її світогляд, морально-етичні й естетичні уподобання.

Великого значення набуває в Месопотамії освіта. Необхідність обліку, звітності, які виникли з розширенням торгівельних зв'язків, складання державних і ділових документів, розробка і фіксування законів держави та канонів релігійних церемоніалів, вимагали підготовлених до цієї діяльності жерців, адміністраторів, освічених виконавців. Кар'єра людини цілком залежала від освіти, вона створювала відкритий шлях до пошан та високих державних і релігійних посад.

Освіту майбутні жерці-чиновники здобували в школах при храмах, де оволодівали писемністю, спеціальними знаннями з богослов'я, права, медицини, музики, астрономії, астрології, математики. Навчання продовжувалося багато років, але той, хто одержував освіту, міг розраховувати на повагу й отримання багатьох привілеїв. З освічених людей формується окремий соціальний прошарок, який із розвитком шумерського суспільства перетворюється на його керівну еліту, що застосовувала свої знання для зміцнення державної влади в країні.

У Месопотамії широкого розвитку набуло музичне мистецтво. Як свідчать археологічні й літературні пам'ятки, царські і релігійні церемонії завжди супроводжувалися грою на таких музичних інструментах, як: ліра, арфа, цимбали і флейта.

Культура народів Стародавнього Сходу, особливо Месопотамії і Єгипту, як вважають вчені, були колискою світової літератури. Досягнення цих культур через літературні і образотворчі пам'ятки мистецтва увійшли до скарбниці європейської християнської духовності і стали благодатною основою для розвитку культури багатьох народів нашої планети.

Питання для самоперевірки

1. Історична періодизація культури Месопотамії (Межиріччя).
2. Умови і причини, які сприяли виникненню перших державних утворень.
3. Релігійні та державно-політичні основи соціально-культурного розвитку народів Месопотамії.
4. Розвиток наукових знань.
5. Архітектура і образотворче мистецтво.
6. Писемність і література Месопотамії.
7. Місце і роль Месопотамії у розвитку світової культури.

Рекомендована література

1. Дьяконов И. М. Люди города Ура / И. М. Дьяконов. – М. : Наука : Главная редакция восточной литературы, 1990. – 429 с.
2. Григорьев Г. П. Первобытное общество и его культура в мустье и на-

---

чале позднего палеолита / Г. П. Григорьев // Природа и развитие первобытного общества на территории европейской части СССР. – М. : Наука, 1969. – С. 3–117.

3. Матье М. Э. Искусство Древнего Египта / М. Э. Матье. – СПб. : Издательский дом «Коло» ; Университетская книга, 2005. – 576 с.

4. На ріках вавилонських : З найдавнішої літератури Шумеру, Вавилону, Палестини : художественная літ-ра / [упоряд. М. Н. Москаленко ; авт. передм. І. М. Дьяконов]. – К. : Дніпро, 1991. – 398 с.

5. Оппенгейм А. Л. Древняя Месопотамия : портрет погибшей цивилизации / А. Л. Оппенгейм. – М. : Наука, 1980. – 407 с.

6. Чмихов М. О. Давня культура : навч. посіб. для вищих навч. закладів / М. О. Чмихов ; голов. ред. С. В. Головки. – К. : Либідь, 1994. – 288 с.

КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Культура Стародавнього Єгипту, що бере свій початок з IV тис. до н. е., є однією з найстаріших унікальних культур Сходу. Історію і культуру давнього Єгипту хронологічними рамками можна умовно поділити на Раннє, Стародавнє, Середнє і Нове царство, коли Єгипет став провінцією Східно-римської імперії.

Централізація влади у Древньому Єгипті породила специфічні форми суспільної свідомості, відображені в культурі фараона, який спирався на родові уяви, як засновника роду всіх єгиптян. В Єгипті поступово утверджуються релігійні форми духовного життя. Первісні культури природи, фетишизм, тотемізм, магія еволюціонують в офіційну релігійну ідеологію, в якій обожнювалася влада фараона та жерців-священослужителів.

Завдяки вірі у життя після смерті, в єгиптян розвивається образотворче мистецтво. У культурному розвитку – це епоха будівництва велетенських гробниць фараонів, таких, як піраміди Хеопса, Хефрена, Мікеріна, створення унікальних пам'яток образотворчого мистецтва-сфінксів, ритуальних храмів та численних гробниць, у яких поховані родичі фараонів і знаті.

Найбільш грандіозною архітектурною будівлею Єгипту, яка не має рівних собі серед кам'яних споруд цілого світу, є піраміда-усипальниця фараона Хеопса, що має висоту 146 метрів, а довжина кожної з чотирьох її граней – 230 метрів. Складена піраміда з 2300000 кам'яних брил вагою від 2,5 до 15 т кожна.

До архітектурної групи пірамід входили поховальні храми. Залишки храму фараона Хефрена збереглися до наших днів. У центральному залі знаходилися 23 тронні статуї фараона, здебільшого із алебастру й сланцю, та 16 гранітних колон; два його входи стерегли 4 лежачі сфінкси.

Неподалік від храму Хефрена знаходиться гігантський сфінкс – втілення ідеї надлюдської сили єгипетського володаря. Сфінкс уособлює мудрість, загадковість і силу єгипетського правителя. Цей страж царського пантеону і сьогодні стоїть на межі дикої пустелі, вражаючи царською величчю і нерозгаданою таємницею.

У 1922 р. англійський вчений-археолог Картер відкрив і розкопав у Єгипті першу непограбовану гробницю фараона Тутанхамона (1400-1392 рр. до н. е.), яка дає повне уявлення про мистецтво тієї доби. Важко перелічити усі шедеври, знайдені в гробниці: численні скульптури, рельєфи, статуетки, предмети художнього ремесла, розписи, мініатюри та унікальна золота маска вісімнадцятирічного фараона Тутанхамона.

У добу Нового царства архітектура пірамід поступається місцем архітектурі храмів. Однією з найбільш відомих храмових споруд був так званий Лабіринт з пантеону фараона Аменемхета III. Площа храму сягала 72 тис. мІ. Особливу роль в архітектурному стилі лабіринту відігравали колонади. Поряд з уже відомими з часів Стародавнього царства колонами у вигляді

лотоса чи папірусу, широко використовуються колони з канельованими стовпами, капітелі яких прикрашалися головами богинь.

Колонний зал храму з його папірусо- або лотосоподібними колонами упредметнював образ фантастичного кам'яного лісу, священного гаю, символізував зелений світ. У тіснязі велетенських колон колонного залу людина відчувала себе мізерною, нікчемною істотою, загубленою серед грандіозного простору суворо-холодної світобудови. Космічність архітектурного канону Стародавнього Єгипту донесли до нашого часу збережені фрагменти храмових комплексів Карнака, Луксора, храмів Рамзеса II у Абу-Сімбелі.

Грандіозність архітектури царських поховань визначала стиль скульптури, стінопису, які складають єдиний ансамбль з архітектурним комплексом. В епоху Стародавнього Єгипту мистецтво скульптури, здебільшого було сакральним за своїм характером. Єгиптяни звеличували у камені фараонів, богів і вельмож. Тогочасні царські статуї максимально ідеалізовані, в них зовсім відсутня портретна схожість. Нерідко фараона зображували в вигляді сфінкса, образ якого, характерний для всього стародавнього Єгипетського мистецтва, зрештою, став символом всього Єгипту.

Давньогрецьким статуям властива симетричність фігур, статечність поз, спокійна зосередженість обличчя. Все це ми спостерігаємо в зображенні фараона Хефрена. Фронтальне положення статуї, узагальненість форм, обличчя, позбавлене афектації, погляд, спрямований вдалечінь, – такі риси скульптури продиктовані культовими вимогами, залишалися характерними ознаками єгипетської скульптури. Про високий рівень скульптури свідчать портретні статуї фараонів династії Джедефра, Мікеріна, Шепсескфа. Основна думка, яку прагнули донести творці різця, – зобразити фараона як втілення бога. Скульптури відзначаються точним відтворенням пропорцій натури і прекрасним моделюванням форм.

У скульптурному портреті доби Середнього царства зріс інтерес до індивідуальних рис моделі. Це проявилось навіть у скромних за розмірами царських статуях, які виготовлялися не лише для замурування їх у царських гробницях, а й для виставляння в периферійних храмах, тобто для загального огляду.

Багато фараонів Єгипту, особливо Рамзес II, дбали про те, щоб створювалися скульптури на його честь. Так, перед Луксорським храмом було поставлено шість великих статуй фараона, а в храмі Рамзеса II – грандіозну статую царя. До кращих образів Рамзеса II належить статуя фараона, що знаходиться в туринському музеї (Італія). Реалістично зображено тіло фараона і його одяг. Скульптор створив образ сильного, впевненого в собі воїна.

Підтвердженням високого скульптурного мистецтва Єгипту є відомі скульптурні портрети єгипетської цариці кінця 15 – початок 14 ст. до н.е. Нефертіті, однієї з красивих жіночих постатей в історії людства.

Художнє мистецтво розвивалося в Стародавньому Єгипті, як про це свідчать археологічні знахідки, ще у IV тис. до н. е. Проте особливий ста-

---

роегипетський художній стиль склався лише в період Раннього Царства. Тоді утвердився канон (сукупність обов'язкових художніх засобів), який став альфою й омегою мистецтва стародавніх єгиптян. Канон підпорядкував собі художню композицію, технічні засоби втілення ідеї, іконографію образів тощо.

Про наукові знання в Єгипті розповідають словники, астрономічні трактати та найдавніша у світі «енциклопедія Аменемона». Значних успіхів стародавні єгиптяни досягли в галузях фізики, хімії, медицини, хірургії. Вони користувалися десятковою системою числення, їм були вже відомі арифметичні та геометричні прогресії. Щоб будувати піраміди, палаци, гробниці, потрібні були не лише знання з математики, а й з геометрії, що дозволяло обчислювати об'єми циліндра, півкулі, піраміди. Стародавні єгиптяни вміли передбачати затемнення Сонця, інші явища природи, особливо періоди розливу Нілу, від яких залежало ведення зрошувальної системи сільського господарства. Єгипетські жерці-звіздарі здійснювали астрономічні спостереження, заклали основи астрономічної науки, обчислювали траєкторію руху планет і Сонця, фіксували місячні та сонячні затемнення.

У трудових буднях єгиптяни на кожному кроці стикалися з потребою здійснювати математичні підрахунки, без яких неможливо було зводити храми та піраміди, рити канали чи насипати дамби, раз у раз заново межувати поля (щорічні розливи Нілу стирали їхні межі), обчислювати врожай тощо. Тому з давніх-давен єгиптяни розвинули прикладну математику. В III тис. до н. е. вони вже розв'язували рівняння з одним невідомим, вираховували площу трикутника, круга, поверхню кулі, об'єм окремих просторових фігур.

В епоху Середнього Царства єгиптяни почали освоювати бронзове виробництво, хоча все ще користувалися переважно кам'яними та мідними знаряддями праці, навчилися виготовляти скло, досконало освоїли технологію видобутку та обробки золота, удосконалили ливарництво, суднобудування. У середині II тис. до н. е. в Єгипті з'явилися перші вироби із заліза. Вже на порозі цивілізації вони досягли вагомих успіхів у таких галузях ремесла, як: столярство, каменярство, чинбарство, гончарство, ткацтво.

У Стародавньому Єгипті оформилася і використовувалася писемність. Писемність як складова освіти була потрібна для фіксації повенів Нілу, регулювання зрошувальних систем, контролю виробничого продукту та його розподілу. Тому таке важливе місце в країні займала постать освіченої людини – писаря. Ця професія користувалася найвищими привілеями давньоєгипетського суспільства. Писарі становили інтелектуальну еліту держави, яка керувала адміністративною та економічною діяльністю країни.

У Стародавньому Єгипті вже існував такий своєрідний державний інститут, як «Будинок життя», у якому створювалися філософські доктрини

держави, священні гімни та пісні, казки, повісті, байки, епітафії, любовна лірика, видавали так звані «магічні книги» – збірки з різноманітних галузей знань – від магічних ритуалів – до експериментальних галузей знань. Також у «Будинку життя» вироблялися директиви (канони) для діяльності архітекторів, скульпторів, художників і музикантів.

Єгипетський народ створив багату за своїм змістом літературу, яка в подальшому мала значний вплив на античну та арабську літературу. Найвизначніші літературні пам'ятки Древнього Єгипту – це «Тексти пірамід», «Тексти саркофагів», «Книга мертвих», «Пісня арфіста», «Бесіда розчарованого зі своєю душею», написані древньоєгипетською мовою, яка стала мертвою на початку нашої ери.

Одним із найдавніших словесних творів єгиптян є «Тексти пірамід», складені в прозовій і римованій формі, що містять «біографії» чиновників-вельмож. Вони виникли з обрядових пісень-плачів, у яких спеціальні плакальники й плакальниці не лише демонстрували горе з приводу смерті співвітчизника, а й прославляли його діяння.

Класичною добою розвитку староегипетської літератури стало Середнє Царство, в якому поряд з традиційними жанрами художньої словесності виникали й здобували популярність у читача нові. Так, на основі колишніх інтимних біографій з'явилися белетристичні твори, розраховані на масового читача. Здебільшого, це були описи подорожей – зародкова форма пізнішого пригодницького жанру. В них знаходимо напівреальний-напівфантастичний опис Сирії, Палестини, Фінікії, Ефіопії та деяких інших сусідів Єгипту. Щоб досягти ефекту правдивості, стародавні автори щедро постачали текст побутовими реаліями. Вони апелювали до патріотичних почуттів читача, зворушливо передаючи нудьгу мандрівника за рідною оселею, його непідробну радість від щасливого повернення додому.

Іншим популярним жанром були казки, які й до сьогодні не втратили своєї художньої привабливості. У староегипетських казках, які дуже схожі на міфи, вимисел подається в перемішку з життєвими реаліями. Через них незмінно проходить ідея про неминучість перемоги добра над злом.

Література доби Нового Царства багатша й різноманітніша за літературу Середнього царства. На її розвиток істотно вплинуло перетворення Єгипту в могутню імперію, подолання ним колишньої повної ізоляції від зовнішнього світу, ускладнення його соціальної структури та політичного устрою, зростання ролі релігійного фактора у житті держави. У той час в окремий літературний жанр виділилася релігійна поезія, одним із шедеврів якої вважається «Гімн Атому», написаний простою, загальнодоступною мовою, що має ознаки гуманістичного ставлення до людської особистості.

Новим літературним жанром стали історичні повісті, в яких знайшла своє відображення боротьба єгиптян з іншими народами, війни Рамзеса II із хеттами, поневіряння єгипетського посла у Фінікії та інші історичні події, висвітлені в дусі офіційної ідеології. Склалися гімни та оди фа-

раонам, рядки їх були сповнені славослов'я на адресу коронованих осіб. Окремим літературним жанром стала також сатира, поява якої свідчила про загострення соціальних обставин та політичної боротьби в державі.

У Древньому Єгипті зародилося і театральне мистецтво, тісно пов'язане з релігією. Здавна в країні організовувалися похоронні та коронаційні містерії, а також театралізовані народні свята. Персонажами вистав були боги, а сюжетом – міфологічні події. Вистави супроводжувалися музикою та пантомімою.

Театральні вистави, літургія та організовані владою народні гуляння завжди супроводжувалися музикою. Джерелом свідчень про неї є археологічні пам'ятки, були знайдені: дугоподібна арфа, повздожня флейта, сistr. Найчастіше музика була одноголосою, синкретичною, тісно пов'язаною з танцем, пантомімою, драматичними виставами тощо. Згодом виникли три напрями в музиці Єгипту – релігійно-культова, придворна та народна музика.

Утворювались ансамблі та зародилася так звана хейрономія – рання форма керування хором за допомогою жестів і міміки. Згодом виникла ліра, кутова арфа, подвійний гобой, дерев'яні і бронзові сурми, різноманітні барабани, пневматичний та гідравлічний органи. Зокрема, єгипетський орган став попередником європейського органу. Також розвивалися примітивні форми багатоголосся, створювались хорові колективи, з'явилася школа хормейстерів-диригентів. У папірусних записах збереглися імена великих музикантів – представників давньоєгипетського музичного мистецтва.

Культура Стародавнього Єгипту, як вважають вчені, була колискою світової культури. Багато досягнень давньоєгипетської культури увійшли до арсеналу європейської культури через греко-римську культуру та культури інших народів світу. У Стародавньому Єгипті сформувалися основи систематизованого культурологічного знання про світ і місце людини у цьому світі.

Питання для самоперевірки

1. Періодизація історії й культури Стародавнього Єгипту.
2. Релігійна система Древнього Єгипту.
3. Культ фараона і особливості його поховання.
4. Галузі знань і особливості їх розвитку.
5. Образотворче мистецтво Древнього Єгипту.
6. Древньоєгипетська література.
7. Місце і роль Стародавнього Єгипту в розвитку світової культури.

Рекомендована література

1. Бублер В. С. Цивілізація и культура / В. С. Бублер. – М. : [б. и.], 1993. – 235 с.
2. Васильев Л. С. Древние цивилизации / Л. С. Васильев. – М. : [б. и.], 1990. – 158 с.

---

3. Цивилизация и культура : научное издание / В. Степин ; [науч. ред. А. С. Запесоцкий]. – Санкт-Петербург : СПбГУП, 2011. – 407 с.

4. Савельева Т. Н. Как жили египтяне во времена строительства пирамид : монография / Т. Н. Савельева ; Акад. наук СССР, Ин-т востоковедения. – М. : Наука, 1971. – 118 с.

5. Чмихов М. О. Давня культура : навч. посібник / М. О. Чмихов. – К. : Либідь, 1994. – 288 с.

6. Культура Древнего Египта : историческая литература / [В. В. Струве, И. С. Кацнельсон, Т. Н. Савельева и др. ; отв. ред. И. С. Кацнельсон] ; Акад. наук СССР, Ин-т востоковедения. – М. : Наука, 1976. – 444 с.

7. Матъе М. Э. Искусство Древнего Египта / М. Э. Матъе. – СПб. : Издательский дом «Коло» ; Университетская книга, 2005. – 576 с.

КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

В історії культури Стародавньої Греції дослідники виділяють такі періоди: крито-мікенський (III-II тис. до н. е.), героїчний (XII-IX ст. до н. е.), архаїчний або старовинний (VIII-VI до н. е.), класичний (VI-IV ст. до н. е.), еллінський (IV-I ст. до н. е.).

Грецька культура за своїм змістом була оригінальною, своєрідною та принципово відмінною від культури Стародавнього Сходу, хоча й зазнала значного впливу древніх культур Месопотамії й Єгипту, що яскраво проявилось в архітектурі й образотворчому мистецтві. Якщо в країнах Стародавнього Сходу прославлялися божественність, необмежена влада царів і фараонів, то пам'ятки культури Греції відтворюють велич, красу людини і природи, відображають реальні суспільні відносини, висвітлюють загальнолюдські, етичні проблеми.

З XII-VIII ст. до н. е. в Греції відбувається розпад первіснообщинного ладу і з'являється патріархальне рабовласництво, що стало основою економічного і політичного життя суспільства. Розвинулося товарно-грошове господарство, яке зосередилося у рабовласницьких містах-державах (полісах). Поліси (Афіни, Спарта та ін.), до складу яких входили міста з навколишніми земельними ділянками та поселеннями землеробів і ремісників, були самостійними політичними, господарськими, культурними одиницями, об'єднанням вільних громадян. У полісах встановилась демократична форма правління, що охороняла права кожного громадянина, робила його активним і свідомим учасником політичного життя. Сутністю полісної демократії була єдність незалежних людей в ім'я спільного існування, безпеки і свободи. Ці обставини сприяли вихованню у греків патріотизму, розвиненого почуття власної гідності, мужності, схильності до раціонального пізнання світу.

Досягнення грецької демократії забезпечувалися законом, державними засобами і методами утримання правопорядку. Це була демократія, яка поставила закон над владою і не допускала в політиці, управлінні, судовій практиці інших дій, окрім закону, поза законом, або без дотримання суворо усталених звичаїв і законом процедур. Все це забезпечувало внутрішню захищеність громадської общини і держави.

Бурхливого розвитку у Стародавній Греції набула економіка і культура. Успіхи у суднобудівництві, архітектурному будівництві, гончарному й керамічному виробництві, стимулювали розвиток торгівлі й обміну між містами-полісами. Розвиток економіки, торгівлі, збільшення населення стали причиною колонізації територій і народів. Численні колонії були центрами розповсюдження древньогрецької культури серед інших народів, в тому числі тих, які проживали на території сучасної України (Причорноморські землі).

Древньогрецька форма ідеології – це міфи, своєрідне фантастичне відображення дійсності, що були основою не лише грецької релігії, але й

літератури, театрального, музичного та образотворчого мистецтва. Цикли міфів – це сказання про богів і героїв, у яких відбилися нашарування різних епох – від стародавнього поклоніння рослинам і тваринам – до обожнення людини, уявлення богів в образі молодих, прекрасних і безсмертних людей.

На перетині VIII-VII століть до н. е. створюється «Теогонія» Геосіда, у якій систематизуються міфологічні оповідання древніх греків, де визначається важливий момент у розвитку грецької художньої культури: бог, герой, міфологічні істоти набувають людського вигляду.

Одним з найбільших здобутків міфологічного епосу є твори легендарного поета Гомера «Іліада» та «Одіссея». Ці поеми присвячені Троянській війні та опису мандрів і пригод одного з учасників війни – Одисея. Епічні поеми Гомера являють собою певний кодекс честі, моралі, етики древньогрецького суспільства, вони є й носіями педагогічних принципів: якщо хочеш бути сміливим, чесним, добропорядним, будь таким, як мудрі й доблесні герої Гомера. Таким чином, поеми «Іліада» і «Одіссея» стали й каноном поведінки, і джерелом знань, і скарбницею мудрості.

Міфи постійно супроводжували розвиток грецької літератури. Особливо щедро використовувалися міфологічною тематикою трагедія, психологічна драма, комедіографія, любовна лірика, на основі яких виникає грецький театр.

Найбільш відомими драматургами стародавньої Греції вважаються Есхіл, Софокл, Еврипід, Аристофан. «Батьком трагедії» називають великого драматурга, афінянина Есхіла (525-456 рр. до н. е.). Афіни стали центром літературної, поетичної творчості, де набув розквіту такий жанр, як трагедія.

Релігійні, міфологічні, світоглядні ідеї набули своєї інтерпретації в грецькій філософії. Серед філософських проблем на перший план висувається проблема з'ясування сутності й місця людини у світі, продовжується розробка проблем буття, першооснови світу. Різниця в соціальних позиціях грецького суспільства сприяла формуванню різних напрямів у філософії: матеріалізму, об'єктивного й суб'єктивного ідеалізму, які визначали основні підходи в розвитку культури і мистецтва.

До найвизначніших філософів Стародавньої Греції, які зверталися до культурологічних, моральних, естетичних ідей, варто віднести філософів і вчених: Піфагора, Геракліта, Аристотеля, Сократа, Платона, Евкліда.

Піфагор не залишив письмового викладу свого вчення, але, за свідченням його учнів, він назвав Всесвіт Космосом, а будову світу – струнким цілим, підкореним гармонії й числу. Сократ у живих бесідах зі своїми учнями розглядав і визначав шляхи пізнання істини, добродійності, моралі, культури. Його учень Платон у створеній ним Академії розробив класичну форму об'єктивного ідеалізму. Матеріаліст Аристотель узагальнив усі тогочасні галузі знання, зокрема, економіку древньої цивілізацій. Академія Платона і заснована Аристотелем філософська школа Лікей, були одні-

---

ми з відомих навчальних закладів, де юнаки займалися гімнастикою та філософією. Ці назви увійшли в європейські мови як академія, лицей та гімназія. Більшість наукових термінів філософії, точних наук, архітектури, природознавства, географії, медицини, теорії музики походять від грецьких слів.

У V ст. до н. е. в Греції створював основи наукової історіографії Геродот (490-425 рр. до н. е.), якого прийнято називати «батьком історії». У своїй знаменитій праці «Історія» він подав відомості про греко-персидські війни, виклав історію, побут і звичаї греків, персів та оточуючих їх народів, подав докладні відомості про племена, що жили на території сучасної України. Сучасник Геродота історик Фукидід (460-400 рр. ст. до н. е.), – автор «Історії», яка вважається вершиною античної історіографії, першим з древніх науковців почав використовувати у своїх дослідженнях історичні документи.

У цей же період жив і працював природознавець і лікар Гіппократ – «батько медицини». Він був «мандрівним лікарем», який брав до уваги не лише саму хворобу, а й середовище, режим, індивідуальний характер захворювання. «Клятву Гіппократа» – вірно служити гуманним цілям медицини (не зашкодити хворому) – дають в наші часи всі студенти-медики.

Високого розвитку в Греції набули архітектура і скульптурне мистецтво. Ще в Крито-мікенській цивілізації, на рубежі III-II тис. до н. е., на острові Крит виростають архітектурні споруди – палаци, найбільший з яких – Кносський, пов'язаний з грецькою легендою про Лабіринт. Для процесу формування грецької архітектури характерне виникнення трьох основних архітектурних класичних ордерів: дорійського, іонійського, коринфського. Ордер (порядок) – в архітектурі означає сполучення колони, яка складається зі стовбура, капітелі і бази, та балочної конструкції (перекриття). Художнє оформлення капітелі, декоративність, витонченість її форм є ознакою того чи іншого ордеру.

Дорійський ордер вирізняється простотою і суворістю форм. Невипадково древні греки порівнювали його з могутнім, суворим воїном.

Іонійський ордер характеризується легкістю, стрункістю, декоративністю. Колони іонійського ордеру древні греки порівнювали із чарівною, стрункою дівчиною.

Капітелі коринфського ордеру були ще більш декоративними, витонченими. Їх можна порівняти з красивою, граціозною молодою жінкою у розквіті сил, увінчаною коштовними прикрасами.

У грецькій архітектурі, форми якої стали класичними до нашого часу, гармонійно поєднуються досконалість конструкцій з довершеністю художніх форм. Найбільш відомими храмами Стародавньої Греції з яскравими елементами цих трьох ордерів, були: храм Аполлона (бога цілителя, віщуна, покровителя мистецтв) в Коринфі, Гери (цариці богів, покровительки шлюбу) в Пестумі, Афіні (богині мудрості) на о. Егіна, Артеміді (богині полювання) в Спарті, афінський Акрополь з його окрасою Парфеноном – чотиригранною спорудою, оточеною колонами.

В еллінський період розвинулось мистецтво міського планування. Чіткою геометричною структурою відзначалися такі міста, як: Александрія, Селевкія та ін. З'явилися численні громадські споруди: базиліки (торгові та судові будинки), гімнасії, стадіони, бібліотеки, терми, а також розкішні палаци царів, житлові будинки. З еллінських пам'яток архітектури найбільш відомим є Пергамський вівтар, побудований на честь Зевса та Афіни.

Не менш важливу функцію у формуванні громадянського світогляду відіграла скульптура, яка не лише прикрашала храми, але й служила релігійному культу. У грецькій скульптурі чільне місце посідає зображення людини. Спочатку увага скульпторів акцентувалася на гідності та недосяжній величі богів; пізніше художники наближають божества до людини, і мешканці Олімпу (святина гора, місце перебування богів на чолі з Зевсом) набувають людських рис. Найбільш типовими стають оголена юнацька атлетична фігура та жіноча одягнена зображена в урочистій позі, з чітко вираженими пропорціями тіла.

Найвидатнішими скульпторами класичного та еллінського періодів були: Фідій, Поліклет, Мірон, Пракситель, Лісіпп та представники родоської школи, автори знаменитої скульптури «Лаокоон» – Агесандр, Афінодор і Полідор. Найбільш відомі твори Фідія – статуї Афіни в Парфеноні та Зевса в Олімпії.

Поліклет, головний представник пелопоннеської школи в скульптурі, втілював у своїх творах спартанський ідеал людини – могутнього воїна. Найбільш відомою його скульптурою є бронзова статуя юнака зі списом «Дорифор».

Давньогрецький скульптор Мірон представляє мистецтво скульптури ранньої класики. Його скульптури «Дискобол», «Афіна і Марсій» відтворюють гармонійні образи, що стверджують силу і красу людини.

Скульптури Праксителя, сповнені спокою і ліризму, є втіленням юної краси й витонченості. Передусім, це статуя «Афродіта Книдська» – найдосконаліше втілення ідеалу жіночої краси.

Одними з найбільш відомих скульптур Лісіппа є «Відпочиваючий Гермес» (бог торгівлі) та «Бюст Олександра Македонського». Художні прийоми Лісіппа – чергування світла й тіні, закладена в скульптурі можливість розглядати образ залежно від точки, з якої дивиться на неї глядач, блискуче реалізовані у знаменитих статуях «Афродіта Мілоська» (скульптор Агесандр) і «Аполлон Бельведерський» (скульптор Леохар).

У грецькій культурі, де гармонія тіла розумілася як висловлення гармонії духу, скульптура поступово відходить від монументалізму, стає більш інтимною, створюються образи чарівних немовлят, розвивається дрібна пластика, з'являються камеї – синтез пластики і ювелірного мистецтва, садово-паркова архітектура, вазовий живопис, відомий нам з розписів.

У V ст. до н. е. настав час великого перелому в грецькому живописі – перехід до об'ємного зображення. Найвідомішим живописцем цього часу був Полігнот, автор картин міфологічного змісту. На жаль, жодна з них до нас не дійшла.

Повсякденне життя стародавнього грека класичної і еллінської культури пронизане мистецтвом: не лише в багатих, а й бідних оселях було немало живописних фресок, статуй, килимів, художньо прикрашених меблів, посуду.

Визначне місце в житті грецького суспільства займало музичне мистецтво. Пісня і гра на музичних інструментах входили до програм гімнастичних і музичних змагань. Організуються об'єднання (колегії) співаків, музикантів, танцюристів. Декламація вірша обов'язково супроводжувалася музичним акомпанементом. Популярними стали військові оркестри і хоровий спів, який завжди звучав і був активним діючим учасником театрального дійства. Автори трагедій – Есхіл, Софокл, Еврипід та ін. були одночасно і творцями музики, яка супроводжувала вистави. І по сьогодні грецькі музичні поняття: мелодія, ритм, ліра, гама існують як основні в сучасній музичній практиці. У Греції виник нотний запис грецькими і фінікійськими буквами. Збереглася музика до драми «Орест» Еврипіда, два гімни Аполлону, похоронні й ліричні пісні. Виробилася і до цього часу широко використовується в музиці грецька ладова система (дорійський, фрігійський, лідійський, міксолідійський лади). Багато античних мислителів займалися питаннями теорії музики і музичної естетики. (Геракліт, Піфагор, Арістотель, Платон та ін.) Найбільш розповсюджені музичні інструменти у Стародавній Греції: ліра, арфа, труба, флейта, барабан.

Багатоманітна, раціональна і водночас витончена давньогрецька культура, що поєднувала в собі досконалість, класичну ясність і технічну бездоганність еллінської та монументальність східних культур, стала фундаментом сучасної європейської культури і величезним внеском в культуру всього світу. Подальша культура Римської імперії виросла на основі стародавньої грецької (еллінської) культури.

Питання для самоперевірки

1. Основні культурно-історичні періоди культури Древньої Греції.
2. Поліси як рабовласницькі міста-держави.
3. Демократичні основи правопорядку Стародавньої Греції.
4. Міфи як Древньогрецька форма ідеології.
5. Драматургія Стародавньої Греції.
6. Філософія і наука Древньої Греції.
7. Скульптура і мистецтво Стародавньої Греції.

Рекомендована література

1. Боннар А. Греческая цивилизация. / А. Баннар // От Илиады до Парфенона. — Т. 1. — М. : Искусство, 1992. — 269 с.
2. Древняя Греция : книга для чтения / [М. Н. Ботвинник и др.] ; под ред. Д. П. Каллистова и С. Л. Утченко. — Изд. 3-е, доп. — М. : Учпедгиз, 1963. — 338 с.
3. Колпинский Ю. Д. Великое наследие античной Эллады и его значение для современности / Ю. Д. Колпинский. — М. : изобр. иск., 1988. — 160 с.

---

4. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима : историческая литература / К. Куманецкий ; пер. с пол. В.К. Ронина. – М. : Высш. шк., 1990. – 350 с.

5. Левек П. Эллинистический мир / П. Левек ; [пер. с франц. Е.П. Чиковой ; коммент. и послесл. Г.А. Кошеленко]. – М. : Наука : Главная редакция восточной литературы, 1989. – 252 с.

6. Мир античных мифов / [отв. ред. Т. Каширина]. – М. : Мир энциклопедий Аванта+ : Астрель, 2009. – 344 с.

КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

У розвитку культури Стародавнього Риму дослідники виділяють такі основні періоди: етрусський (VIII-VI ст. до н. е.), царський, коли правили царі (VIII-VI ст. до н. е.) Римської республіки (510-31 рр. до н. е.), Римської імперії (31 р. до н. е. – 476 р. н. е.). Римська культура виникла зі змішання місцевих традицій із культурами етрусків, греків, галлів, кельтів та інших народів, які входили до складу багатонаціональної Римської імперії.

Найдревнішою цивілізацією на території Апеннінського півострова вважається етрусська, яка виникла у (I тис. до н. е. на території Середньої і Північної Італії у вигляді федерації міст-держав. Власне, з цієї цивілізації римська культура одержала свою основну спадщину.

Археологічні розкопки дозволили знайти багаточисельні пам'ятки культури етрусків: гробниці з настінними розписами, саркофаги, зброю, ювелірні і керамічні вироби, посуд, скульптуру з вапняку, теракоти, бронзи. Чудовими її зразками є статуї Аполлона, Химери (напівлев-напівдракон), всесвітньовідома Капітолійська вовчиця.

Етрусська архітектура характеризувалася чітко розпланованими містами, численними гробницями, що нагадували будинки. В середині вони були прикрашені багатим розписом із зображенням банкетів, полювання, спортивних ігор, боїв гладіаторів, сцен із грецьких міфів.

Величезний вплив на самобутню етрусську культуру мали греки. Етруски наслідували їх у формах і орнаментах, за грецькими взірцями будували храми, громадські споруди, засвоїли образи грецької міфології, гомерівський епос. Відповідно, етруски впливали на формування римської культури, що простежується в релігії, архітектурі, скульптурі, образотворчому мистецтві Древнього Риму, початок якого датується 753 р. до н. е. – часу заснування міста. Про розвинену писемність етрусків свідчать знайдені під час розкопок багаточисельні надписи, які, за виключенням декількох слів, до цього часу не розшифровані.

Оскільки у VIII-VI ст. до н. е. Римом володіли царі етрусків, даний період одержав назву царського. У цей період Рим сформувався як місто-держава. Місто було оточене кам'яним муром, проведені водопровід і каналізація, побудований цирк для гладіаторських ігор. Від етрусків римляни запозичили ремісничу і будівельну техніку, писемність, так звані римські цифри, ворожіння та одяг (тогу).

Наступні періоди римської цивілізації, після повалення влади царів, були періодами Римської республіки та Римської імперії. Древній Рим увібрав у себе численні культури і технічні досягнення підкорених народів, асимілював, зберіг і надав їм статусу універсальності.

Особливо великий вплив на формування релігійного світогляду римлян справила грецька релігійна культура. Римські боги ототожнюються з грецькими: Юпітер – із Зевсом, Марс – з Аресом, Нептун – з Посейдоном, Юнона – з Герою, Плутон – з Аїдом, Мінерва – з Афіною, Венера – з Афродітою, Меркурій – з Гермесом, Діана – з Артемідою та ін.

Разом з богами римляни запозичили і грецькі міфи, які стали, поряд із власними історичними легендами, невичерпним джерелом натхнення для римської літератури і мистецтва.

Першим римським поетом був Лівій Андронік, який переклав грецькі трагедії і комедії. Видатний римський письменник Тіт Плавт (250-184 рр. до н. е.) є автором багатьох комедій, серед яких: «Хвалькуватий воїн», «Осли», «Скарб» та ін. Він прославляв старовинні римські звичаї, висміював легковажність, хвальковитість, жадібність.

Характерно, що римляни, перейнявши і розвиваючи літературні й мистецькі надбання інших народів, майже зневажали театральне мистецтво. На відзнаку від Стародавньої Греції, де актори були завжди вільними і шанованими людьми, у Римі професія актора вважалася зневажливою і ганебною, акторами, як правило, були раби.

Гостра політична боротьба, яка розгорнулася в Римі, сприяла розвитку низки прозаїчних жанрів: публіцистики, памфлетів, промов, мемуарів, історичних коментарів.

Першими прозаїчними творами латинською мовою були праці Катона Старшого (234-149 рр. до н. е.), у яких він закликає римлян до мужності, наслідування доблесті предків, а також дає поради щодо ведення господарства – («Про сільське господарство»).

Древньогрецький літератор Квінт Енній (230-169 рр. до н. е.) склав перший національний епос «Аннали», де він славить римську доблесть, оспівує гуманність, культуру, освіченість.

Відомими пізньореспубліканськими письменниками, майстрами прози були Варрон і Цицерон. Головний твір Варрона (116-27 рр. до н. е.) «Давньовічність справ божественних і людських» – своєрідна історична, географічна і релігійна енциклопедія. Цицерон (106-43 рр. до н. е.) увійшов у історію як видатний оратор, філософ і письменник. Збереглися із його творів багато трактатів з риторики, політики, філософії.

Найбільшим розквітом, «золотим віком» римської літератури називають кінець I тис. до н. е. – початок I ст. н. е. Він представлений такими літературними іменами, як: Вергілій, Горацій, Овідій.

У творах Вергілія (70-19 рр. до н. е.) «Георгіки», «Буколіки», «Енеїда» ідеалістичні мотиви поєднуються з політичними, соціальними й моральними проблемами.

У творчості Горація (65-8 рр. до н. е.), його сатирах, посланнях, одах прославляються злободенні й побутові теми, подаються морально-філософські повчання. Він створив збірку віршів «Еподи» та дві книги «Послань», у яких виклав свої погляди на мистецтво і літературу.

Представником своєрідного жанру любовної елегії був Овідій. В його поемах «Фасти» і «Метаморфози» описуються римські релігійні свята, перетворення людей і богів у дерева, тварин, квіти, сузір'я, а любовні елегії і послання проникнуті тонким гумором й іронією («Наука про кохання», «Засоби від кохання»).

У мистецтві Древнього Риму провідну роль відігравала архітектура. Римляни створили великі архітектурні споруди і будівлі, що й до сьогодні вражають своєю монументальністю, продуманістю і красою архітектурних форм. У своїх спорудах римляни намагалися підкреслити силу, міць і велич держави. Для римської архітектури характерне розкішне оздоблення, багатство прикрас, чітка симетрія, інтерес до утилітарної архітектури, створення не лише храмових комплексів, але й будинків і споруд для практичного використання. До них відносяться: амфітеатри, цирки, стадіони, терми (громадські лазні), палаци імператорів, багатоповерхові будинки.

У середині першого століття в Римі був збудований Колізей, який став знаменитою пам'яткою староримської архітектури. Це величезний амфітеатр на 50 тисяч глядачів (висота його 48,5 м), призначений для проведення гладіаторських боїв, циркових видовищ тощо. Грандіозна споруда мала три яруси з арками, колонами дорійського, іонійського та корінфського ордерів, скульптурами, розташованими в арках.

Новим словом в архітектурі став Пантеон, як його назвали, «храм усіх богів». Ця величезна циліндрична будова, перекрита високим куполом діаметром 43,2 м, і досі вражає ідеальними, досконалими пропорціями. Побудований Аполлодором Дамаським, він являє собою класичний взірць центрально-купольної будівлі, великої і досконалої форми античності. З'явилися нові типи будівель, наприклад, базиліки, де здійснювалися торгівельні операції, цирки, відбувалися змагання колісниць, бібліотеки, місця для ігор, прогулянок, громадські парки і сквери.

Удосконалення техніки арконого будівництва дало новий поштовх у будівництві храмів, палаців, мостів, акведуків, водогонів, доріг.

До нашого часу функціонує Аппієва дорога, побудована ще у 312 р. до н. е., водогін Аква-Аппіа завдовжки 17 км – канал, складений і піднятий на підпорки, де цього вимагав рельєф місцевості. Значними громадськими спорудами в Римі були базиліки – великі прямокутні будови з великим залом, розділеними рядами колон на декілька приміщень.

Центром суспільного і торгівельного життя Риму був форум Романум – площа, де розміщувалися культові та громадські споруди, Табулярій (архів), храм Сатурна, храм богині Конкордії, базиліка Юлія. Для римської культової споруди була типова округла форма з колонами (храм Вести).

Період Римської імперії – час створення грандіозних архітектурних комплексів, споруд великого просторового розмаху. Поряд із древнім республіканським Форумом збудовані форуми, призначені для урочистих церемоній імператорів. Вражають своєю монументальністю залишки палаців Юліїв, Флавіїв, Северов. Втіленням міцності, сили і історичної значущості Риму були Тріумфальні споруди, які прославляли військові перемоги.

Своєрідним шляхом розвитку відзначається скульптурне мистецтво Риму. Завоювання Греції й інших держав супроводжувалося колонізацією і пограбуванням міст. Поряд з рабами і матеріальними цінностями, вивозилися в Рим у великій кількості грецька скульптура і картини. Так, були

перевезені скульптури Скопаса, Праксителя, Лісіппа й інших видатних грецьких майстрів. У римлян народжується великий попит на копії з найбільш відомих статуй. Проте, використовуючи етруські і грецькі традиції, римляни внесли свій вагомий внесок у розвиток портретної скульптури. У II-I ст. до н. е. були створені такі чудові роботи, як: «Брут», «Оратор», бюсти Цицерона і Цезаря.

Останній період імператорського Риму відзначається скульптурним образом людини, яка втрачає етичний ідеал в житті. Скульптурний портрет втрачає ідеал гармонійної єдності фізичної і духовної краси, який був характерним для античного мистецтва. Виникає нова система мислення, в якій перемагає прагнення до сфери духовного світу людини.

Живописне мистецтво Стародавнього Риму бере початок з етруського і грецького живопису і трансформується на основі розвитку римського культурологічного світогляду в залежності від зміни історичних періодів. Створюється оригінальний живопис, відмінний від грецького, яким римляни прикрашали храми, палаци, утилітарні споруди.

Для римської науки загалом характерне прагнення до енциклопедичності, узагальнення та систематизації набутих знань, про що свідчить бурхливий розвиток історії, географії медицини, астрономії, риторики, юриспруденції, музики. Ці науки входили до числа необхідних у системі римської освіти та виховання.

У період римської республіки й імператорської влади римська історіографія досягає свого найвищого розквіту. Найвідомішим римським істориком цього часу був Тит Лівій (59-17 рр. до н. е.), автор монументальної праці «Римська історія», яка складалася із 142 книг. Автор захоплююче викладає історію Римської держави, змальовує величні постаті героїв, славетних полководців республіки, створює образи ідеальних римлян.

Завоювання територій, а також поживлення торгівлі сприяло розвитку географії. У I ст. римський географ Страбон (64-24 рр. н. е.) створив монументальну працю із 17 книг «Географія», яка стала підсумком географічних знань античності.

Древньогрецький астроном – творець геоцентричної системи світу Птоломей (90-160 рр. н. е.) вніс значний вклад у розвиток географічної науки у своєму трактаті «Географія», де подав зведення про географічні знання античного світу.

Досягнення античної медицини звів у класичному трактаті «Про частини людського тіла» в єдину систему Клавдій Гален (131-201 рр. н. е.) – лікар і природознавець. Він дав перший анатоμο-фізіологічний опис цілісного організму, проводив експерименти на тваринах, довів, що анатомія і фізіологія – основа наукової діагностики, лікування і профілактики, узагальнив уявлення античної медицини.

Велике значення в давньоримській культурі мало право, вивчення якого, розробка, знання законів і їх коментування відкривали шлях до вищих верств суспільства людям, які за походженням до них не належали. Най-

---

відомішим прикладом цього часу може служити Цицерон (106-43 рр. до н. е.), римський оратор, політичний діяч і письменник. Основою римського права були «Закони XII таблиць», складені в 451-450 рр. до н. е. У них утверджувалася рівність громадян перед законом, розглядалися аграрні відносини римлян, збори податків з населення, устрій римської родини, де влада батька була абсолютною. З часом суд перестає бути привселюдним видовищем, зростає значення всебічного й витонченого знання права, уміння його тлумачити й відносити до конкретного випадку.

З метою зміцнення існуючого ладу, римська держава широко використовувала різноманітні масові видовища, що вражали своїми масштабами і пишністю, переконуючи глядачів у могутності, величі і непорушності римського державного устрою. До них належали гладіаторські бої, різноманітні змагання, олімпійські ігри, імітація сухопутних і морських боїв, тощо.

Усі видовища, культові і світські церемоніали, змагання поетів і ораторів супроводжувалися музикою, яка у Стародавньому Римі набула значного розвитку.

У цирках і театрах під час боїв гладіаторів виступали величезні хори, ансамблі, оркестри. При військових легіонах існували духові оркестри, які включали туби (великі прямі труби), букцини (вигнуті роги), літууси (духові інструменти з вигнутим раструбом) та інші металеві інструменти. Імператор Доміціан заснував капітолійські змагання, у яких поряд з поетами змагалися співаки і музиканти. Переможців цих змагань увінчували лавровим вінком. Поетичні твори Вергілія, Горація, Овідія і всіх учасників капітолійських змагань виконувалися лише під музичний супровід. Для Римської імперії було характерним загальна захопленість музичним мистецтвом. Імператор Нерон ввів «грецьке змагання», де сам виступав як поет, співак і кіфаред. У багатих сім'ях дітей вчили співам і грі на музичних інструментах. Професія вчителя музики, танців була дуже почесна й популярна. В історії римської музичної культури збереглися імена видатних музикантів: співака Тігеллія, актора-співака Аппеллеса, кіфаредів Менкрата, Месомеда та ін. Деяким музикантам, наприклад, кіфареду Анаксенору, навіть ставилися пам'ятники.

Найбільш поширеними музичними інструментами у Стародавньому Римі були: авлос (рід сопілки), ліра (струнний щипковий інструмент), кіфара (удосконалена семиструнна ліра), арфа, туба, водяний орган (гідравлос).

Історія культури пізнього античного періоду відбувається у боротьбі з занепадаючих античних традицій з новими, християнськими принципами. Християнство виникає на основі розповсюдженої на сході провінцій Римської імперії ідеї очікування месії – спасителя. У I-II століттях християнство викликало лише підозру і неприязне ставлення з боку влади, а в середині III ст. воно було заборонене. Однак, вже в IV ст. християнство стає державною релігією, а у другій половині IV ст. починається руйну-

---

вання язичницьких храмів, забороняються Олімпійські ігри, видовища, перемога християнської церкви супроводжується руйнуванням багатьох пам'яток античної культури.

Наприкінці V ст. Давній Рим як світова імперія перестав існувати, однак його культурна спадщина стала основою подальшого культурного розвитку людства. Певний вплив стародавньої римської культури відчувається як у класичній архітектурі громадських споруд, так і в науці, мові, образотворчому мистецтві та повсякденному житті.

Питання для самоперевірки

1. Історичні періоди розвитку культури Стародавнього Риму.
2. Релігійна культура та її ототожнення з богами.
3. Римська література і її представники.
4. Архітектура і образотворче мистецтво.
5. Визначні історики Стародавнього Риму.
6. Географія, астрономія, медицина.
7. Театральні видовища і музичне мистецтво.
8. Християнство, Занепад Римської імперії.

Рекомендована література

1. Кнабе Г. С. Древний Рим – история и повседневность : очерки / Г. С. Кнабе. – М. : Искусство, 1986. – 206 с.
2. Культура Древнего Рима : в 2 т. / Акад. наук СССР, Ин-т всеобщ. истории ; редкол. : Ю. К. Колосовская [и др. ; Е. М. Штаерман и др.] ; отв. ред. Е. С. Голубцова]. – Т. 1. – М. : Наука, 1985. – 429 с.
3. Культура Древнего Рима : в 2 т. / Акад. наук СССР, Ин-т всеобщ. истории ; редкол. : Ю. К. Колосовская и др. ; В. М. Смирин, В. Н. Илюшечкин, Г. С. Кнабе и др. ; отв. ред. Е. С. Голубцова]. – Т. 2. – М. : Наука, 1985. – 395 с.
4. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока / Дж. Мелларт ; [пер. с англ. и коммент. Е. В. Антоновой ; предисл. Н. Я. Мерперта] ; Акад. наук СССР, Ин-т востоковедения. – М. : Наука, Гл. ред. вост. лит., 1982. – 149 с.
5. Соколов Г. И. Искусство Древнего Рима / Г. И. Соколов. – М. : Искусство, 1971. – 231 с.
6. Уколова В. И. Античное наследие и культура раннего средневековья, конец V - середина VII века / В. И. Уколова ; отв. ред. д-р ист. наук Л. С. Чиколини. – Изд. 2-е. – М. : URSS : Изд-во ЛКИ, 2010. – 316 с.

ВІЗАНТІЙСЬКА КУЛЬТУРА

Візантійська держава виникла у IV ст. у східній частині римської імперії і проіснувала до середини XV ст. Зростаюча загроза нападу варварів на ослаблену економічними, політичними та ідеологічними суперечностями римську державу змусила імператора Костянтина I перенести столицю імперії на місце старовинного поселення Візантій, яке дало назву новій державі і її культурі.

Географічне положення Візантії, постійне роздвоєння між східним і західним світом, схрещення європейських й азіатських впливів визначали своєрідний шлях розвитку візантійської культури. Змішання греко-римських і східних традицій наклало відбиток на суспільне життя, державність і релігійно-філософські ідеї, культуру і мистецтво Візантійського суспільства.

У розвитку світової цивілізації візантійська культура займає видатне місце. Для неї характерні урочиста пишність, витонченість форм і глибина думки. Упродовж тисячолітнього існування, аж до XIII ст., Візантія за рівнем духовного життя, освіченості та барвистості художніх форм була попереду середньовічної Європи. Візантія виступала прямою спадкоємицею античних традицій у філософії, політиці і літературі, праві, мистецтві, які були проникнуті могутнім впливом християнства. Вона справляла глибокий і стійкий вплив на розвиток багатьох країн світу, особливо Південної і східної Європи, де утвердилось православ'я.

За формою державного правління Візантія була самодержавною монархією. У руках імператора зосереджувалась законодавча, виконавча, судова і військова влада, яка вважалася божественною, а сам імператор – повелителем усіх християнських народів.

Християнство здійснило великий історичний синтез, наслідувало і перетворювало інтелектуальні досягнення попередніх культур, ідеї й образи Близького Сходу, традиції греко-римської античної філософії і культури.

Формування ранньовізантійської культури відбувалося в умовах гострої боротьби християнського віровчення з філософськими, етичними, естетичними та природознавчими поглядами пізньоантичного світу.

У IV-V ст. ще не відбувалося глибокої християнізації свідомості візантійського суспільства. Релігійний фанатизм, суворі форми аскетизму і послушництва, сліпа віра у християнські чудеса ще не стали масовим явищем. При всьому захопленні християнським вченням, зберігається античний підхід до релігії як до особистої справи, що виражалося у язичницькій (античній) критиці християнства. Для населення характерним було формальне сприйняття християнства як офіційно-обов'язкового культу.

Суперечності ранньовізантійського релігійного світобачення відбивалися в літературі і мистецтві, де спостерігалась суміш язичницьких і християнських ідей, різноманітних образів й уявлень, колоритного поєднання

язичницької міфології з християнською містикою. Проте у художню творчість все більше проникають щирість і емоційність, наївність і цільність сприйняття світу, різкість моральних оцінок, поєднання набожності з діловим практицизмом.

У ранній період культурного розвитку Візантія досягла найвищого розквіту за часи імператора Юстиніана I, який в умовах розкладу пізньоантичного суспільства у VI ст. прагнув зберегти ознаки величі імперії. У цей час будуються колосальні лінії фортець, храми, громадські споруди. Зростає значення Константинополя, що перетворюється на найбільше місто імперії з населенням близько 350 тис. осіб, головний центр культури, торгівлі, суднобудування, виробництва зброї і предметів розкоші.

За Юстиніана I у культурі Візантії сформувалося багато з того, що стало типово візантійським в ідеології, естетиці, архітектурі, живописі. З небаченою пишністю у 532-537 рр. архітекторами Анфімієм і Ісідором був збудований храм Софії, який впродовж віків став головною церквою всього східно-християнського світу, чудом церковного будівництва. Він уособлював поєднання держави і церкви, значення Константинополя як центру східного християнства.

На світоглядне мислення візантійців впливала не лише велич християнських храмів, монастирів, громадських будівель, мавзолеїв, але й церковні і світські обряди, які мали чітко розроблену, нормовану, канонічну систему, сповнену урочистого церемоніалу. Сліпуча розкіш церковної служби і двірцевого церемоніалу діяли на свідомість людини, утверджуючи велич і непохитність Візантійської імперії.

Візантійські міста, крім храмів, прикрашали чудові палаци, акведуки, широкі вулиці, обрамлені красивими будинками місцевої знаті. Міське будівництво у XI-XII ст. (класичний період) стало легким і відкритим, будинки прикрашалися балконами і лоджіями. У будівництві широко застосовується тесаний камінь, прикрашений цегляною кладкою, що надавало спорудам життєрадісного вигляду.

В архітектурі культових споруд також помітною стала тенденція до удосконалення їх зовнішнього декору. З'являються багатокупольні церкви з підкреслено прикрашеною центральною частиною, пропорції храмів ставали більш стрункішими і витягнутими вгору. Склалися основні зразки будівництва монастирів як замкнутих локальних центрів духовного життя та господарської діяльності.

Монастир являв собою комплекс будівель, що оточувалися мурами і баштами. У середині двору розміщувався храм-каталікон. У монастирі знаходилися також каплиці, лікарня, трапезна, бібліотека, кілії ченців, майстерні. Показовим для монастирської архітектури є комплекс афінських храмів, що відзначається монументальністю і суворістю.

Значне місце в культурному житті Візантії займало образотворче мистецтво. Проте не всі його види вписувалися в систему християнського світобачення, для якого тіло людини вважалося лише оболонкою для духа.

Це не могло не позначитися на розвитку мистецтва скульптури. Вона втратила характерну для епохи античності велич і значення, розвивалася лише в рамках дрібних декоративних рельєфів. Хоча статуї продовжували прикрашати вулиці міст як своєрідний вияв поваги до античної спадщини, однак світоглядні орієнтири візантійців були спрямовані не на ідеал фізичної краси людського тіла, а лише на духовність зображених фігур.

Візантійські художники, з одного боку, зберегли складну техніку античного образотворчого мистецтва, з другого – наповнили її новим символічним змістом. Стиль їх мозаїчного і фрескового живопису характеризується плавною ритмікою ліній та благородною гамою фарб, де переважають пурпурні, лілові, сині, зелені й золоті тони.

У IV-VI ст. у візантійському живописі ще панували античні традиції, що знайшло відображення в мозаїці Великого імператорського палацу в Константинополі. Найдавніші зразки мозаїки збереглися в архітектурних спорудах Равенни – міста, яке на той час було значним культурним центром. Тут зберігається цілий комплекс пам'яток візантійської культури V-VII ст. Дивовижні мозаїки імператорських майстрів вражають своєю художньою довершеністю і красою.

Пізніше цикл мозаїк можна зустріти у церкві Сан-Вітале, де зображені імператор Юстиніан та його дружина Феодора. У цих зображеннях відчувається урочистий дух візантійського церемоніалу, парадність та офіційність на рівні надземного, напівбожественного. Крім портретів Юстиніана та Феодори, в храмі збереглося багато різноманітних християнських композицій. Характерна риса мозаїк цього храму – значна увага до побутових деталей. Оточення, пейзажі конкретно вказують на місце, де відбуваються події, вирази обличчя персонажів відображають їх внутрішні переживання, почуття, характер.

У IX-X ст. формується суворий іконографічний канон, певний порядок розташування сцен. Одна з вершин мистецтва цього часу – мозаїки і фрески храму св. Софії у Константинополі. Багатоманітність фарб і відтінків кольорових пластинок смальти створює ілюзію божественної вічності і сили.

У мозаїках, фресках й іконах знайшов відображення ідеал духовної краси християнства, якому довелося пройти важкий історично-культурний шлях. Особлива його складність проявилася в іконографії. Іконами перші християни називали святих, протиставляючи їх ідолам – язичеським зображенням. Пізніше словом «ікона» почали називати станкові зображення, прагнучи відрізнити їх від мозаїк і фресок.

Політичні та ідеологічні суперечності у часи становлення й перемоги феодального ладу призвели на початку VIII ст. до відкритого зіткнення держави і церкви, що виражалось у так званій течії – «іконоборства», яка була пов'язана із заборонаю ікон. Іконоборство – це боротьба землевласницького панства за обмеження могутності і впливу церкви та поділ її майна. Виникає широкий соціально-політичний рух, у якому знаходить

вияв протест проти церковної розкоші, збагачення монастирів і їх влади, що насторожувало світські правлячі кола, які побоювалися посилення впливу церкви.

В ідеологічній сфері боротьба ікон виправдовувалася подоланням античних (язичницьких) основ світосприймання і формуванням цілісного християнського світогляду. Іконоборці виступали проти зображень у людській подобі бога і святих, вбачаючи в цьому пережитки поклоніння ідолам. Протидія поширенню ікон спиралася на теологічні положення про неможливість у матеріальній формі відтворити божественну сутність Христа. Крім того, іконоборство було підтримане східними народами, що проживали на території Візантійської імперії, які ніколи не визнавали картинних зображень навіть простої людини.

Реформування церковної політики з метою посилення імператорської влади призвело до підписання у 730 р. Левом III едикту (закону), в якому заборонялося поклоніння іконам. Почалося повсюдне знищення ікон і вилучення церковно-монастирських скарбів. Образотворче мистецтво кардинально змінило тематику. У храмах з'явилися орнаменти, рослини, квіти, зображення птахів, замість фігурних композицій мистецтво перейшло до безсюжетних декоративних тем.

Проти течії іконоборства виступали іконошанувальники, які активно боролися за збереження і поновлення ікон. Період іконоборства зберігався більше ста років, і в 843 р. на церковному соборі іконошанування, з його концепцією містичного зв'язку ікони з прототипом божества, відновлена.

IX-XI ст. – час найвищого піднесення культури середньовічної Візантії. Це була двохсотлітня епоха правління імператорів Македонської династії (867-1056 рр.), коли склалися класичні форми централізованої державності, що позначилося на розвитку літератури і образотворчого мистецтва.

Новий етап в історії характеризується узагальненням і класифікацією всього досягнутого в науці, богослов'ї, філософії, літературі. З'являються енциклопедії з історії, географії, сільського господарства, політики, медицини. Відроджується переписка античних творів. У візантійській культурі з'являються трактати імператора Костянтина Багрянородного (913-959 рр.) «Про управління державою», «Про феми» (адміністративні одиниці), «Про церемонії візантійського двору», які були енциклопедією цінних відомостей про політичну й адміністративну структуру візантійської держави.

У розвитку богословсько-філософської думки цього періоду можна простежити дві тенденції. Першій притаманний інтерес до проблем зовнішнього світу та його будови, віра у можливість людського розуму і прагнення протистояти різним формам аскетизму. Найвидатнішим представником цього напрямку був М. Псьол (XI ст.) – філософ, історик, філолог, юрист. Його «Логіка» стала відомою не лише у Візантії, але й на Заході. Друга тенденція, що знайшла своє вираження у творах релігійного аспекту і містиці Сімеона Нового Богослова (949-1022 рр.), в основному скеровувалася

на внутрішній світ людини, способи її вдосконалення в душі християнської етики, смирення, відмови від земних насолод.

Поряд з багатьма богословсько-філософськими творами візантійських авторів, розвивається світська література. Найвизначнішим поетом XII ст. є Феодор Продром. Крім діалогів і поем, йому належить еротичний роман у віршах «Роданфа і Досікл» та чудова пародія на великих драматургів і поетів – «Війна котів і мишей» – міні-трагедія з п'яти епізодів, у якій повністю дотримані всі норми і трафарети класичних творів.

Отже, в XI-XII ст. у літературі виявляються тенденції до демократизації сюжету і мови, індивідуалізації авторського погляду, виявлення авторської позиції. У ній зароджується критичне ставлення до аскетичного чернецького ідеалу, виникають релігійні сумніви. Літературне життя стає більш інтенсивним, виникають літературні гуртки, розвивається народна епічна поезія, зокрема, героїчний епос «Дігеніс Акрит», складений на основі народних пісень про витязів-борців з іноземцями. Серед багаточисельних подвигів Дігеніса, які нагадують подвиги Геракла, в поемі описуються любовні пригоди, висвітлюються етичні проблеми, підкреслюється повага до іншого віросповідання.

Визначне місце у візантійській культурі займає книжкова мініатюра, розвиток якої пов'язаний з оформленням і декоративним оздобленням рукописних книг середньовіччя. Як і в мозаїці і фресках, в мініатюрі склалися свої принципи, сформувалися особливості декору.

Візантія успадкувала від античності особливу любов до книги, яка сприймалася не лише як витвір мистецтва, а й як священна реліквія, в якій зберігається божественне одкровення. У ній органічно поєднувалися каліграфічний почерк, мініатюри, заставки та ініціали букв. Мініатюра відзначалася особливою філігранністю накладання різнокольорових фарб.

Особливою досконалістю славилася константинопольська книжкова мініатюра, яка характеризується гармонійністю композицій, пропорцією фігур, класичною красою їхніх поз і рухів, що зображали заглавні літери рукописних текстів. Суттєвою рисою константинопольських рукописів є широке використання фігур святих або імператорів. Ці, старанно вимальовані маленькі фігури, своїми жестами і рухами утворюють чітку по формі літеру. Мініатюри розташовувалися не лише на початку абзацу, але й поруч із рядками або між ними і відображали зміст тексту.

Серед значної кількості мініатюр, що дійшли до нашого часу, особливою довершеністю відзначаються рукописи «Слів» Іоанна Златоуста Нового Заповіту та Псалтир XI. Рукопис «Слів» Іоанна Златоуста, був виконаний для візантійського імператора Никифора Вотаніна у XI ст.

Перлиною книжкової мініатюри вважається рукопис Нового Заповіту. Це невелика за розмірами книга, прикрашена вишуканими заставками та ініціалами, яким властиві теплота і м'якість, ніжність колориту, ювелірність орнаментики, об'ємність зображень.

Книги у Візантії коштували дуже дорого і високо цінувалися, передусім

серед освіченої еліти імперії. Зображення книг та їх переписування було однією з державних функцій. З цією метою створювалися бібліотеки, які, поряд з монастирями, ставали центрами книжкової культури.

У першій половині XIII ст. духовне життя Візантії зосереджується в Нікеї. Хранителем культури виступав Никифор Влемський, літератор і автор декількох навчальних посібників і повчань, та Георгій Акрополіт, який у своїй «Хроніці» відобразив події з 1203 р. до часу звільнення Константинополя від хрестоносців.

Грунтовні знання уславлених візантійських літераторів, філософів, богословів, риториків, як: Георгій Гелеміст, Плифон, Димитрій Кидоніс, Мануїл Хрисолор, Віссаріон Нікейський та ін., викликали безмірне захоплення європейських гуманістів, багато з них стали послідовниками візантійської гуманістичної культури.

З початку існування Візантійської імперії розвиваються природничі науки, а також математика і астрономія, які були підпорядковані потребам практичного життя – ремеслам, мореплаванню, торгівлі, військовій справі. У математиці, поряд з коментуванням праць стародавніх авторів, розвивалися як фундаментальні, так і прикладні науки. Особливо плодотворною діяльністю відзначився Лев Математик (IX ст.), який заклав основи алгебри, використав буквені позначення в ролі математичних символів, прославився багатьма винаходами, зокрема, світлового телеграфу та складними механізмами, що вражали іноземців в імператорському палаці.

Значними були досягнення візантійців і в галузі медицини та хімії. Вони не лише коментували Гіпократа і Галена, але й узагальнили практичний досвід, удосконалили діагностику. В VII ст. у Візантії був винайдений «грецький вогонь» – суміш нафти, гашеного вапна і різних смол, що забезпечувало успіх у морських битвах з іноземцях.

Система освіти у Візантії зберегла спадкоємний зв'язок з античністю. Дітей у віці шести-семи років віддавали до початкової школи, де вони впродовж двох-трьох років вчилися писати, читати і рахувати. Початкові школи були приватними, платними, а також утримувались монастирями, церквами або міськими общинами, залишаючись доступними для всіх категорій населення. Для продовження освіти і розвитку шкіл більш високих ступенів існував важливий стимул: в імперії з централізованим управлінням і розгалуженим бюрократичним апаратом можна було зайняти державу посаду лише людині з достатньою освітою. У Константинополі у 425 р. при імператорі Феодосії II був заснований університет, проте він проіснував недовго, і лише у 1045 р. його робота оновила. Поширення ідей християнського містицизму призвело до того, що світська освіта у Константинопольському університеті ліквідується остаточно, а вища освіта була поставлена повністю під контроль церкви.

Музична культура Візантії характеризується культовими і світськими пісенними елементами. У духовних жанрах візантійської музики спів був нерозривно пов'язаний з молитвенним текстом, зміст, фонетика і компози-

---

ційна побудова, визначили інтонаційну, одноголосну побудову піснеспівів. При імператорському дворі виконувалася світська вітальна, славослівна музика, яка супроводжувала урочисті виходи імператора під звуки пісень, інструментальних оркестрів, трубачів, цимбалістів, хорових колективів.

Серед авторів гімнів найбільше прославився Роман Солодкоспівець, який написав більш, ніж 1000 гімнів на тексти фрагментів із Біблії, славословів Діві Марії і святим великомученикам християнської церкви. Важливим центром вокально-гімнової творчості у IX ст. став знаменитий Студицький монастир у Константинополі, де творив автор вокально-пісенного жанру Феодор Студит. Збереглися нотні записи культової музики, яка була лише вокальною, так як у церковному православному церемоніалі взагалі заборонявся орган.

Візантійська культура – це закономірний етап розвитку світової культури, який, проте, мав свої неповторні особливості, зумовлені синтезом західної і східної культур.

Візантія до XIII ст. залишилася найбільш високорозвиненою державою Європи, а тому і її культура суттєво впливала на всі сусідні країни. Особливо відчутно цей вплив виявлявся у галузі образотворчого мистецтва, релігії та філософії, суспільної думки та космології, писемності, освіти, літератури, політичних ідей та права.

Важко переоцінити значення візантійської культури для розвитку Київської Русі, активні торгівельні і культурні контакти якої почалися вже з IX ст. через знаменитий шлях «із варяг у греки». Із легендарного походу князя Аскольда на Царград (Константинополь) у 860 р. було фактично започатковане хрещення Русі. Подальшому поширенню християнства сприяла поїздка у середині X ст. київської княгині Ольги до візантійського імператора Константина Багрянородного. Родинні стосунки князя Володимира Великого довершили перетворення християнства у державну релігію Київської Русі (988 р.).

Візантійська християнська концепція божественності імператорської влади відчутно вплинула на формування «самодержавства» Київської Русі. Візантійські єпископи були залучені до коронації київських князів, символізуючи, як і Візантії, божественне освячення князівської влади.

Найбільш помітним був вплив Візантії на літературу, архітектуру, образотворче мистецтво. Запровадження християнства на Русі сприяло поширенню серед населення слов'янської писемності – кирилиці. З Візантії у великій кількості привозилися богослужбні книги і предмети християнського культу, був запозичений церковний спів та церемоніал церковного богослужіння.

Відомими центрами будівельного і образотворчого мистецтва, освіти і науки візантійської орієнтації в Україні стали міста Київ і Чернігів. Збудований Ярославом Мудрим у Києві тринадцятикупольний Собор св. Софії, був спроектований візантійськими зодчими. Багато з системи освіти Візантії перейшло у систему освітньої діяльності Острозької і Києво-Могилянської академії.

Українське богослов'я, іконопис, архітектура і література тривалий час спиралися на візантійську культуру і її християнські традиції.

У XIV ст. візантійська культура пережила свій останній злет. Однак постійні війни, політичні і військові поразки Візантії, опозиційні рухи та повстання селян призвели до розкладу й остаточного падіння Візантійської імперії.

У травні 1453 р. двохтисячна армія і флот турків завоювали Константинополь, і Візантійська імперія припинила своє існування.

Питання для самоперевірки

1. Умови і причини виникнення Візантійської держави.
2. Історично-культурні етапи розвитку Візантії. Християнство. Церква як опора державної політики.
3. Архітектурне будівництво: храми, палаци, монастирі.
4. Образотворче мистецтво.
5. Візантійська література. Книга як витвір мистецтва.
6. Наукові досягнення Візантії.
7. Музичне мистецтво Візантійської держави.

Рекомендована література

1. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.) / Г. Г. Литаврин. – СПб. : Алетейя, 2000. – 398 с.
2. Лихачева В. Д. Искусство Византии IV-XV веков / В. Д. Лихачева. — Л. : Искусство, 1986. — 155 с.
3. Методические указания к чтению проблемной лекции на тему «Культура Византии» / Министерство высшего и среднего специального образования УССР, Управление преподавания общественных наук, Учебно-методический кабинет по высшему образованию ; сост. И. В. Лосев. – Киев : УПОН Минвуза УССР, 1990. – 23 с.
4. Удальцова З. В. Византийская культура / З. В. Удальцова ; [отв. ред. д-р ист. наук Е. В. Гутнова]. — М. : Наука, 1988. — 289 с.
5. Франко І. Візантійська література / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – Т. 29. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 184–194.
6. Южная Русь и Византия : сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). – К. : Наукова думка, 1991. – 168 с.

СЕРЕДНЬОВІЧНА КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Під середньовічною культурою сучасна наука розуміє культуру доби феодалізму, що, відповідно до країн Західної Європи, становить період від V до XV ст.

Важливим фактором розвитку середньовічної культури стала нова релігія – християнство та її суспільний інститут – церква, яка мала величезний вплив на ідейне життя суспільства. Розпад Римської імперії на Західну і Східну (Візантію) призвів до розколу християнства на католицизм і православ'я з появою самостійних релігійних центрів, які претендують на домінуюче становище у християнському світі.

У період Ранняго Середньовіччя офіційною ідеологією католицизму став аскетизм. Вже у II-III ст. у писаннях отців церкви з'ясовується ставлення християнства до античної (язичницької) культури. Людина у середньовічну добу виховувалася в дусі релігійно-аскетичного світогляду. Кожен віруючий повинен був у земному житті готуватися до перебування у вічному загробному світі. Ідеологія аскетизму проповідувала народним масам, що за всі страждання на землі людину буде винагороджено в потойбічному світі. Для цього церква рекомендувала пости, молитви, покаєння. Догмати аскетизму, які проповідувалися з церковних кафедр, пропагувалися і в такій соціальній літературі того часу, як «Життя святих».

У подальшому активну політику в області культури починають проводити римські папи. Найбільш яскраво смисл культурної діяльності римських пап виявився під час правління Григорія I (590-604 рр.), який був абсолютно нетерпимим до співіснування культур, релігій, наук, мистецтв і вважав, що лише «чисте і ясне учення Христа» виражає культурні основи християнського світобачення.

Визначальною подією для всієї середньовічної культури було оновлення у 529 р. чернецького релігійного світогляду і способу життя. Замість індивідуального чернецького самітництва релігійний діяч Бенедикт Нурсійський запропонував повернутися до християнської общини, відмовитися від індивідуального майна, займатися читанням Писання та фізичною працею, підпорядковуватися колективним нормам життя. Монастир з його поєднанням в одному місці храму, майстерень, складів, лікарні, бібліотеки став прообразом майбутніх середньовічних міст з раціональною, плановою організацією всього розпорядку життя і виробництва.

Роль і значення міст у розвитку культури Середньовіччя значно посилюлися у XI-XII ст. Як і монастир, місто концентрувалося навколо храму. Християни, згідно з новими релігійними догматами, не могли використовувати архітектуру язичницьких храмів, тому для соборів були пристосовані конструкції римських громадських будівель – базиліки і ротонди. Базиліки використовувалися для богослужінь, а ротонди – для поховань святих або обряду хрещення.

У цей час формується загальноєвропейський художній стиль, якому французькі вчені дали назву «романського» (лат. romanus – римський).

Будівлі романських соборів, замків феодалів, монастирів вирізняються суворою кріпосною архітектурою. Ці архітектурні споруди з баштами, багатометровими міцними стінами, вузькими вікнами-бійницями нагадували фортецю і виконували оборонні функції під час постійних військових нападів середньовіччя.

У тісному зв'язку з архітектурним будівництвом починає відроджуватися скульптура. Основним її видом стає рельєф, який найкращим чином відповідав християнську світобаченню того часу. Процес формування романської скульптури йшов двома шляхами. Перший, як продовження язичницьких традицій полягав у переважанні обов'язкового рослинного і геометричного орнаменту із зображенням окремих людських фігур. Другий шлях – це оздоблення великими рельєфними композиціями зовнішніх стін храму, де центральними фігурами були святі, з органічним поєднанням рослинної орнаментики.

Що стосується живопису цієї доби, то він зберігся мало. Порівняно з Візантією, у якій існували чіткі канони розпису храмів, у Західній Європі мова йде лише про загальні тенденції розпису, а не про канонічність певних вимог. У творіннях художників відображаються народні смаки й естетичні уявлення. У їхніх роботах з'являються не лише євангельські фігури, але й побутові епізоди, історичні й фольклорні образи, а також дивовижні, викликані народною фантазією, фігури.

Серед найбільш відомих споруд романського стилю – замок Тауер у Лондоні (XI ст.), церква Нотр-Дам в Пуатьє (Франція), собор Санкт-Петер у Вормсі (Німеччина), замки феодалів в Італії, Англії, Німеччині, Франції.

За часи з XI-XIII ст. в Західній Європі змінилися два архітектурні стилі. У другій половині XII ст., перш за все у північній Франції, романський стиль змінюється на інший – готичний (італ. *gotico* – готський, варварський). Для нього характерне устремління споруди вгору за рахунок гострих стрілчастих шпилів. У стінах появляються величезні вікна з кольоровим різнобарвним склом. Прозорі вітражі, сяючі фарби вівтарного живопису, блиск золота церковного начиння надавали готичному собору надзвичайну святкової урочистості й величності.

Готичні собори, як своєрідний синтез мистецтва в архітектурі, виконували подвійну функцію – релігійну та світську. Собор був центром й окрасою міста, символом його процвітання і могутності. Конструкція собору та логіка поєднання у ньому різних мистецтв повинні були збігатись із середньовічним релігійно-філософським тлумаченням про Всесвіт, що мало символічний характер і багатозначність.

У готичну епоху собор стає не лише місцем богослужінь і літургійних церемоніалів, але й центром суспільного та ідейного життя, де проходили публічні диспути, здійснювались найважливіші державні акти, читались лекції студентам університету, відбувались культові драми і містерії.

Найвідомішими спорудами готичного стилю є Собор Паризької Богоматері Нотр-Дам де Парі (XII-XIII ст., Франція), собор у Даремі (XI ст.,

---

Англія), собор у м. Орвіето (XIX ст., Італія), ратуша у Брюсселі (XV ст., Бельгія).

У XII ст. культура Західної Європи переживає період зрілості. З розвитком освіти активізувалося духовне життя. Культура, звичайно, не стала антицерковною, але тенденції світської, мирської культури починають відігравати важливу роль у подальшому розвитку середньовічної цивілізації.

Проти монополії церкви у духовній сфері вперше виступає нова міська культура. Розвиток і самостійність розвинутих міст, торгівлі і ремісництва зумовили створення на початку XII ст. латинських шкіл, на противагу церковним і монастирським. Латинські школи, які передбачали більш широку освіту, дали початок створенню гуманітарних гімназій. Згодом частина гімназій розвинулася в університети, у яких широко використовувалася спадщина античної освіти.

У Західній Європі перший університет (лат. *universitas* – сукупність) був заснований у м. Болоньї (Італія) в XI ст. Не зважаючи на те, що римо-католицька церква з самого початку створення освітніх установ встановила монополію на інтелектуальну діяльність, Болонський університет славився своєю демократичністю і вільнодумством.

У 1200 р. у Франції був заснований Паризький університет, в Італії знаходились такі відомі школи, як Болонська юридична та Салернська медична.

У XIII ст. відкриваються й інші університети: Оксфордський та Кембріджський в Англії, Саламанський в Іспанії, Неапольський в Італії. В XIV ст. були засновані Празький, Краківський, Гейдельберзький, Кельнський і Ерфуртський.

У XII-XIII ст. під впливом шкільної і університетської освіти розвивається латинська література на церковні і світські сюжети. У XI-XII ст. оформився і вперше був записаний героїчний епос, що до цього передавався лише в усній формі. Героями народних сказань були воїни, які відзначалися майже міфологічною силою, хоробрістю, вірністю, воїнською доблестю.

У XI-XII ст. із завершенням формування кастового складу феодального суспільства складається ідеологія лицарства, яка знайшла своє відображення в лицарській літературі. Головна із них – історія короля Артура і його лицарів. Із цих легенд склався цикл романів, так званий бретонський кельтський цикл про короля Артура і святий Грааль.

У Франції та Німеччині з'явилася так звана куртуазна (франц. *courtois* – ввічливий, люб'язний) поема, що прославляла інтимні почуття і культ служіння «прекрасній дамі». Такий культ поетів-співців кохання займав центральне місце у творчості поетів, яких у Франції називали трубадурами, а в Німеччині – міннезінгерами. Трубадури і міннезінгери мандрували з місця на місце у супроводі жонглерів, які грали на музичних інструментах. Багаторазове оспівування любовних пригод пов'язувалося із системою куртуазної або модної галантності.

Визначну роль у розвитку куртуазно-лицарської літератури відіграв французький поет Крет'єн де Труа, який створив романи з таємничими пригодами героїв, зачарованими людьми, чудесними країнами. У лицарських романах «Клижес» та «Ланселот» він широко використовує легенди із життя короля Артура та його лицарів, де описує подвиги, пригоди та звичаї лицарського життя.

У нього були також твори, що відкривали новий світ глибоких людських почуттів. До них належить роман «Трістан та Ізольда», який відноситься до кельтських сказань. У романі розповідається про трагічну любов лицаря Трістана і дружини корнуельського короля Ізольди, про конфлікт між глибоким почуттям і обов'язком. За цим сюжетом сумної історії кохання юнака Трістана і королеви Ізольди, який сягає в кельтські джерела, створив також свій незакінчений роман німецький поет Г. Страсбурзький. Відомі численні трактування цього сюжету – німецькі, норвезькі, англійські, італійські, чеські, сербські та ін. За мотивами цього роману Л. Українка написала поему «Ізольда Білорука».

Із розвитком середньовічної літератури суттєві зміни відбулись і в мистецтві книги, яка перестала бути надбанням лише вузького кола освічених церковників. Книга стає більш прив'язаною до реального життя, що передусім позначилося на її форматі, який став значно зменшеним і практичним. Поруч із релігійними текстами значно поширилася навчальна література, записи поетичних і прозових творів.

Широкого розвитку набуває мистецтво книжкової мініатюри. У малюнку починає домінувати тонка і гостра лінія. Це надавало мініатюрам підвищеної одухотворенності. Загальний емоційний склад мініатюр стає неспокійним, фігури втрачають усталеність, їх жести стають експресивними, ритми лінійних складок відображають емоційний настрій персонажів.

До кращих зразків художньої книжкової мініатюри належать мініатюри у «Псалтирі королеви Інгеборг» (1210 р.) та у «Псалтирі Людовіка Святого» (1253-1270 рр.). Характерною особливістю цих мініатюр є те, що вони не просто коментують тексти, а набувають ілюстративного характеру змісту подій.

Значне місце в середньовічній культурі займає театр. У розвитку середньовічного театру, який став відгуком суспільних інтересів свого часу, простежується дві течії: перша має своїм витокom народні ігри, обряди та свята, друга – жанр літургійної драми, пов'язаний із прагненням церкви протидіяти проникнутим язичницьким духом народним святам та іграм. Розглядаючи середньовічний театр як вид мистецтва, треба враховувати, що в середньовічній культурі існувала різниця між світоглядом правлячих кіл і світобаченням народу. Спостерігається своєрідна суперечливість між культурою освічених людей, фольклорними народними традиціями та офіційною церковною доктриною.

Одним із найдавніших зразків театрального мистецтва середньовіччя є «Гра в Адама» (XII ст.), у якій зображується гріхопадіння Адама та Єви,

---

пекло і рай, вбивство Авеля братом Каїном. Завершується п'єса появою пророків, які сповіщають про пришестя Христа (Рятівника), що має спокутувати первородний гріх Адама і Єви. П'єса характеризується живими діалогами, низкою цікавих комічних рис і спробою створити драматичні характери героїв.

З усіх видів мистецтва середньовіччя, театр був найбагатшим на народні традиції. Танці, клоунада, елементи карнавалу, народні пісні були органічними складовими містерій. Особливістю міських драм було те, що, починаючи з XII ст., дія відбувалася вже не латинською, а народними мовами. Проте ця народність обмежувалася моралізаторством, безмірною наповненістю побутовими деталями та вузькістю релігійного світогляду, що заважало висвітлювати загальнолюдський аспект проблем.

Художня культура Середньовіччя дала поштовх і подальшому розвитку музичного мистецтва, яке було представлено хором і інструментальною музикою. Церковна музика була представлена грою на органі, що супроводжувала богослужіння. Уперше орган з'являється у X ст. у Вінчестерському соборі (Англія). Він мав 26 міхів і 400 труб, що потребувало трьох виконавців, а, отже, звучання органу було триголосне.

Вокальне професійне мистецтво було представлено поетами-співцями, які створювали і виконували епічні сказання при дворах феодалів, місцевої знаті, серед воїнів (барди, скальди та ін.) Усі світські церемоніали, містерії, свята відбувалися під супровід музичного акомпанементу.

Із часом розвиваються аматорські і напівпрофесійні форми музикування лицарства: у Франції – мистецтво трубадурів і труверів (Адам де ла Аль, XIII ст.), у Німеччині – міннезінгерів (Вольфрам фон Ешенбах, Вальтер фон дер Фогельвейде, XII-XIII ст.). Входять у побут нові музичні інструменти – віола, лютня, арфа. Закріпленню, збереженню і розповсюдженню музичних традицій, музичних канонів і еталонів сприяв перехід від невм, що лише приблизно вказували на характер мелодії, до чотирьохлінійного запису нот, який точно вказував висоту звуків і їх протяжність. Винахідником лінійного нотного запису був італійський музикант, музичний теоретик і реформатор середньовіччя Гвідо Д'Ареццо (X ст.).

Середньовічна культура була історично закономірним і в багатьох проявах прогресивним етапом у розвитку людства. У боротьбі філософських, релігійних, мистецьких течій розкривалися нові, принципово важливі грані сприймання навколишньої дійсності, поглиблювалися, хоча іноді й у спотвореній формі, пізнання закономірностей розвитку природи і суспільного життя.

Неупереджений погляд на культуру західноєвропейського середньовіччя відкриває багатогранне у своїх проявах культурне життя. І все ж, це різноманіття не виключало певної єдності, що проявилась у двох характерних рисах середньовічної культури. Перша – це її глибокий і дуже складний зв'язок із релігією. Друга полягала в тому, що культура в рамках релігійного світобачення прагнула у своїх проявах реалізувати уяву, ідеї та художньо-естетичний погляд широких верств населення.

Отже, для середньовічної культури Західної Європи характерне прагнення до універсальності, вона певним чином об'єднала культурну спадщину попередніх цивілізацій із соціальним і культурним досвідом власної історії, залишила наступним епохам різноманітні ідеологічні системи і величні пам'ятки культурних надбань народів Західної Європи.

Питання для самоперевірки

1. Християнство як важливий фактор розвитку середньовічної культури Західної Європи.
2. Філософія, релігійно-аскетичний світогляд.
3. Середньовічна архітектура.
4. Шкільна та університетська освіта.
5. Література. Героїчний епос.
6. Театральне і музичне мистецтво.
7. Культурні надбання народів Західної Європи

Рекомендована література

1. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса : монография / М. М. Бахтин. – 2 изд. – М. : Худ. лит., 1990. – 543 с.
2. Гофф Ж. Ле. Цивилизация средневекового Запада : / Ж. Ле Гофф ; [пер. с фр. ; общ. ред. Ю. Л. Бессмертного ; послесл. А. Я. Гуревича]. — М. : Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. — 376 с.
3. Гуревич А. Я. Средневековый мир : культура безмолвствующего большинства / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1990. – 395 с.
4. Добиаш-Рождественская О. А. Культура западноевропейского средневековья. Научное наследие ДООС / О. А. Добиаш-Рождественская. – М. : Наука, 1987. – 345 с.
5. Хейзинга Й. Осень Средневековья : соч. в 3-х т. / Й. Хейзинга ; [пер. с нидерланд. Уколовой В. И.]. – Т. 1. – М. : Издательская группа «Прогресс» – «Культура», 1995. – 416 с.

КУЛЬТУРА ВІДРОДЖЕННЯ

(РЕНЕСАНС)

У XIV-XV ст. у Європі формується новий тип культури, яка отримала назву культури Відродження (Ренесанс – франц. Renaissance – відродження).

Найбільш послідовно еволюція Відродження відбувалася в Італії, де чітко вирізняються чотири її етапи: Передвідродження (остання третина XIII- початок XIV ст.); Раннє Відродження (XIV- 90-ті роки XV ст.); Високе Відродження (90-ті роки XV- початок XVI ст.); Пізнє Відродження (40-ві роки XVI- початок XVII ст.).

Культура епохи Відродження характеризувалася багатьма значними змінами у світобаченні людей, порівняно із Середньовіччям. Посилюються світські мотиви у європейській культурі, більш самостійними і незалежними від церкви стають всі сфери духовного життя – філософія, література, мистецтво, освіта, наука.

Визначальні риси Відродження – пробудження інтересу до античної культури, людської особистості, становлення нового типу людини – розкріпаченої індивідуальності, якій властиві почуття свободи, самоцінності й багатства внутрішнього світу.

У центрі уваги діячів Відродження була людина, тому світобачення носіїв цієї культури позначають терміном «гуманістичне» (лат. humanism – людяний). Утверджуючи новий світогляд, гуманісти звернулись до античної культурної спадщини, стали відроджувати її, відчували в ній близький їм дух гуманізму, природний інтерес до всього земного, яке заперечувалося церковною догматикою середньовіччя. Таким чином, гуманістам належить видатна роль у збереженні античної культурної спадщини, її осмисленні та пропаганді. Однак, культура Відродження не була простим поверненням до античної. Діячі Ренесансу шукали і знаходили в античності основи моралі і гуманізму, спираючись на які, творили своє власне світосприймання, пройняте ідеалами величчя людини, соціальної справедливості і свободи.

Центрами італійського Проторенесансу (Перевідродження) були великі торгові міста, насамперед Флоренція, вже на той час економічно незалежна і політично самостійна. У 1293 р. тут була прийнята перша демократична конституція Італії – «Встановлення справедливості». Вперше людська особистість стала визначатися не за соціальним походженням, як це було у феодальних державах, а за її власними індивідуальними якостями.

З епохи Відродження починається становлення сучасної науки, передусім, розвиток природничого знання. Були закладені основи теоретичної хімії, збагатилися науковими досягненнями геологія, ботаніка, медицина, математика, астрологія, оптика, географія, механіка та інші науки.

Матеріальна культура Відродження була збагачена бурхливим розвитком техніки, зокрема гірничої справи, металургії, суднобудування.

Розвивалися ткацтво, гончарство, скловидування. У виробництво стали впроваджувати гідравлічні двигуни, токарні верстати, гірничі машини й механізми для підймання вантажів, вентиляції рудників. Великий італійський учений інженер та художник Леонардо да Вінчі (1452-1519 рр.) сконструював перші літальні апарати, розробив проекти парашута, захисних гідротехнічних споруд.

В епоху Ренесансу зроблено низку великих наукових відкриттів, пов'язаних з розвитком торгівлі, мореплавства, будівництва, військової техніки. Внаслідок морських подорожей Христофора Колумба, Васко да Гама, Фернана Магеллана було відкрито американський континент, доведено, що Земля має форму кулі, встановлено контури океанів, морів та суші. Революційний переворот стався в астрономії. Польський астроном М. Коперник у праці «Про обертання небесних сфер» обґрунтував геліоцентричну систему Всесвіту, поклав початок звільненню природознавства від теології. Німецький учений Й. Кеплер відкрив закони руху планет, які підтверджували і розвивали систему М. Коперника.

Величезне значення для розвитку культури мав винахід Й. Гутенберга (1394-1468 рр.), який винайшов спосіб відливання шрифту і сконструював друкарський прес, поклавши початок книгодрукуванню в Європі, що відкрило широкі можливості для розповсюдження ідей гуманізму, досягнень науки і культури. Книгодрукування швидко розповсюджується в Європі, у тому числі і в Італії, стає могутнім засобом популяризації нової культури. Вже перші книги були не лише духовного, але й світського змісту, в них пропагувалися ідеї навчального і життєвого характеру.

Суттєвий злам відбувся в осмисленні суті держави та історії суспільства. Оскільки духовна диктатура церкви була ослаблена, наука відкинула божественно-неприродне тлумачення історії, її почали розглядати як наслідок діяльності людей. Вчені шукали реальні причини та фактори розвитку історії, намагались встановити закономірності суспільного розвитку. Італійський політичний діяч Н. Макіавелі у своїй книзі «Государ» (1513 р.) намагався розкрити закони суспільного розвитку на основі врахування особливостей людської психіки, реальних історичних умов, класової боротьби як рушійної сили соціального прогресу. Як відзначають сучасні дослідники, з цієї невеличкої книжечки почалася історія сучасної політичної науки.

Крім характерної форми макіавеллізму, в епоху Ренесансу існувала й інша суспільно-політична течія – утопізм, представниками якого були англійський гуманіст, державний діяч і письменник Т. Мор (1478-1535 рр.) та італійський філософ, поет, політичний діяч Т. Кампанелла (1568-1639 рр.)

У всесвітньо відомому трактаті «Утопія» Т. Мор описував однойменний фантастичний острів, де ніби-то створено ідеальний суспільний лад, побудований на справедливості, чесності, гуманності, доброчинності. У трактаті Т. Кампанелли «Місто Сонця» також описується ідеальне суспільство, де

немає приватної власності, монарх обирається народом, добро, як правило, перемагає зло.

Гуманістична ідеологія Відродження руйнувала в Європі монополію церкви й стимулювала появу широкого суспільного руху – реформації, представниками якого були М. Лютер (1483-1546 рр.) і Ж. Кальвін (1509-1562 рр.). Вони виступали проти папського багатства, пишноти церковних служб, церковних догматів, проти володіння церквами й монастирями права на землю. Позитивним аспектом Реформації є психологія свідомого, вільного ставлення до релігії, що відкривало нові прогресивні шляхи формування філософії, науки, мистецтва.

Мистецтво стало для людей епохи Відродження тим, чим у середні віки була релігія, а в Новий час – наука і техніка. Художні твори найбільш повно виражали ідеал гармонійно організованого світу і місце людини у ньому. Цій задачі були підпорядковані всі види мистецтва.

Найбільш повно естетично-художній ідеал Відродження був виражений в архітектурі, скульптурі, малярстві й літературі.

Починаючи з XV ст., спочатку в Італії, а згодом і в інших країнах Європи дістає розвиток архітектура Ренесансу. Світські будівлі, ансамблі міських центрів характеризуються новими типами споруд. Замість цехових майстрів-будівельників з'являються вчені-архітектори, які відіграють значну роль у громадському житті. Про це свідчать імена таких титанів, як Брунеллескі, Альберті, Браманте.

Основоположником архітектурного стилю Раннього відродження є Ф. Брунеллескі (1337-1466 рр.), італійський архітектор, скульптор і вчений, який працював у Флоренції. Його твори відзначаються гармонійною якістю, чіткістю пропорцій, науково обґрунтованою перспективою, удосконаленістю інженерно-будівельних вирішень. Збудований за його проектом восьмигранний купол Флорентійського собору, мав виняткове суспільне та ідейно-художнє значення. Домінуючи над містом, купол, якому належала вирішальна роль у зовнішньому вигляді будівлі, сприймався як величний світський пам'ятник, свідчення торжества людського розуму.

Завершує перший етап Ренесансу творчість італійського архітектора, вченого, теоретика мистецтва Л. Альберті (1404-1472 рр.). Для утвердження в архітектурі стилю Відродження важливе значення мали його теоретичні трактати «Про живопис», «Про статую», а особливо «10 книг про будівництво», що є своєрідною архітектурно-будівельною енциклопедією XV ст.

Величезний вклад у теорію і практику архітектурного мистецтва вніс італійський архітектор, представник Високого Відродження Д. Гораманте (1444-1514 рр.). Його творчість характерна гармонійними, досконалими і цілісними, просторовими за композиціями будівлями. За його проектами побудована церква Санта-Марія presso Сан-Сатиро в Мілані та знаменитий собор святого Петра у Римі.

Яскравими представниками скульптурного мистецтва епохи Відродження є Донателло і Мікеланджело Буанарроті.

Творчість Донателло (1386-1466 рр.) припадає на першу половину XV ст. – час утвердження нового стилю Раннього Відродження в Італії. У 1430 р. Донателло створює свою найвизначнішу скульптуру – бронзову статую «Давид».

Образотворче мистецтво Відродження досягло свого апогею у творчості талановитого скульптора, архітектора і живописця Мікеланджело Буанорротті (1475-1564 рр.). З усіх видів мистецтв Мікеланджело надавав перевагу скульптурі, бо у ній вбачав найбільш сприятливі можливості втілення узагальнено-героїчного образу людини.

У 1504 р. Мікеланджело створює знамениту величну статую «Давид», яка встановлена у Флоренції перед будинком міського самоуправління. Виготовлена з великої брили мармуру, висотою 5,5 метра, статуя втілювала глибокий громадянський зміст, відображала ідею величчя Флоренції, заклик до мужнього захисту міста і справедливого управління ним.

Універсальність таланту Мікеланджело проявляється в тому, що він прославився не лише як скульптор і архітектор, але й як визнаний у всьому світі живописець. На запрошення папи Юлія II, Мікеланджело розписав стелю і алтарну стінку Сікстинської капели у Римі. Він один, без помічників, виконав цю титанічну роботу. Загальна площа розпису стелі становить 600 кв², а кількість фігур досягає кількох сотень.

Образотворче мистецтво найбільшого розквіту набуло в період Високого Відродження. У цей час створювали свої знамениті живописні полотна і фрески Леонардо да Вінчі, Рафаель, Джоржоне, Тіціан.

Одним із велетнів епохи Відродження був Леонардо да Вінчі (1456-1519 рр.), видатна людина в історії людства, яка володіла різносторонніми здібностями і талантами. Леонардо да Вінчі одночасно був художником, теоретиком мистецтва, скульптором, математиком, фізиком, астрономом, фізіологом, анатомом. Майже всі галузі науки і мистецтва він збагатив геніальними працями і здогадками. Наука і мистецтво, на його думку, існують нерозривно – це дві сторони загального процесу пізнання світу.

Творчість Леонардо да Вінчі як художника – результат тривалого експериментування і роздумів над характером живописних прийомів. Митець досягає небуvaloї глибини й інтимності переживань при цілком світській трактовці образу у творах «Мадонна в скелях» (Лувр, Париж), «Мона Ліза» (Лувр, Париж), яка має ще одну назву – «Джоконда», названу за ім'ям її чоловіка Джокондо.

Нев'януча слава «Джоконди», знаменитої своєї багатозначною по-смішкою, пояснюється майстерним застосуванням методу таємничості, що є характерним для всієї художньої творчості митця. У виразі обличчя жінки – велика глибина проникливого, вічно живого людського інтелекту, в якому кожна епоха прагнучиме добачати щось своє.

У 1495-1497 рр. Леонардо да Вінчі створив чи не найвідоміший шедевр світового мистецтва – фреску «Таємна вечеря» для трапезної монастиря в Мілані, у якій втілив складну драму життєвих людських почуттів.

Видатним представником італійського живопису є художник і архітектор Рафаель Санті (1483-1520 рр.). Він прожив лише 37 років, але його творчість залишила неповторний слід у мистецтві. Серед ранніх творів митця привертають увагу художні полотна «Мадонна Конестабіле» (Ермітаж, Санкт-Петербурга) та «Заручини Марії» (галерея, Мілан).

У 1509 р. папа Юлій II запросив Рафаеля розписати апартаменти собору св. Петра у Римі. У розписах кімнат Рафаель прославив земне буття людини, гармонію її фізичних і духовних сил. Показовою щодо цього є фреска в «кімнаті підпису», де скріплювались печаткою папські укази. Тема розпису відображала чотири сфери діяльності людини: богослів'я представляла фреска «Диспут», філософію – «Афінська школа», поезію – «Парнас», правосуддя – «Мудрість, Поміркованість, Сила».

Період творчої зрілості Рафаеля як живописця, пов'язаний з появою славетної «Сікстинської мадонни». Картина була написана для церкви Сікста у м. П'яченці, де знаходилася до XVIII ст. Тепер вона є прикрасою Дрезденської картинної галереї. «Сікстинська мадонна» належить до найвизначніших творів не лише Відродження, а й усього світового мистецтва, насамперед тому, що в ній глибоко і яскраво втілена тема материнства.

Видатним представником венеціанської школи цього періоду був італійський живописець Джорджоне (1477-1510 рр.). Світський за змістом, гармонійно багатий відтінками, живопис митця, виражає поетичне почуття закоханості у красу земного буття, єдність людини і природи. Він прославився створенням багатьох живописних полотен, найвідоміші з яких: «Юдиф», «Відпочиваюча Венера», «Гроза».

Італійський живописець Тиціан (1490-1576 рр.), створював картини, яким властиві життєрадісність колориту, багатогранність сприйняття життя. Спокійна ясність «Любов земна і небесна», пафос і динаміка монументальних композицій «Ассунта» змінюються напругою і драматизмом. Тиціан створював образи, наповнені загостреним почуттям краси життя «Даная», «Венера і Адоніс». У пізніх трагічних творах Тиціан підкреслював гідність і силу духу героїв («Оплакування Христа»).

У мистецтві Західної Європи широкого розвитку набуває й інший жанр живопису – портрет, не пов'язаний із релігійним культом, що виник у Німеччині. Епоха Дюрера (1471-1528 рр.) стала часом його надзвичайного розвитку. Альбрехт Дюрер створив сповнені силою і енергією образи своєї епохи – «Портрет молодого чоловіка», «Чотири апостоли» та ін. Серія гравюр «Апокаліпсис», виконана у експресивно-напруженій формі, зображувала фантастичні образи, у яких втілювалися уявлення про смисл буття і очікування всесвітньо-історичних перетворень.

Плідність взаємодії європейських культурних традицій виявляє себе наприкінці XVI-XVII ст. у творчості видатного іспанського живописця, грека за походженням, Ель-Греко (1541-1614 рр.). Ель-Греко створював художні образи, спираючись на свою надзвичайно яскраву фантазію та уяву. Незвичайною для живопису іспанського Відродження була й тема-

---

тика його картин. Передусім, це картина «Сновидіння Філіппа II», в сюжеті якої митець поєднав образи землі, раю, пекла. Картини Ель-Греко «Поховання графа Оргаса», «Святий Мартин і злидар», «Апостоли Петро й Павло» стали цінним надбанням європейської і світлої культури, творчо вплинули на формування художнього мислення багатьох митців світу.

Значними досягненнями характеризується художня література епохи Відродження. У цей період в скарбниці світової літератури з'явилися твори таких митців слова, як: Данте Аліг'єрі, Франческо Петрарка, Джованні Бокаччо, Франсуа Рабле, Мігель де Сервантес, Лопе де Вега, Уїльям Шекспір та інші.

У витоків Раннього Відродження стояв великий Данте Аліг'єрі (1265-1321 рр.), автор «Комедії», яку нащадки згодом назвали «Божественною комедією». Данте використав відомий для Середньовіччя сюжет і силою свого таланту зумів провести читача від пекла до раю. У «Божественній комедії» Данте геніально відобразив своє підсумкове бачення середньовічного світу з його мисленням і світобаченням, час, коли ідеї та відносини виривалися поза рамки суворих церковних догматів, час народження нового суспільства і його культури.

Широкого визнання у час Раннього Ренесансу набуває творчість Ф. Петрарки (1304-1374 рр.), італійського поета, якого справедливо вважають першим гуманістом Європи. Разом із Данте він був одним із творців італійської літературної мови. Його творчість репрезентувала віру в людину, в її творчі можливості й художньо-естетичні національні засади італійської культури і збагатила зміст поняття «гуманізм». Значну частину його творчості становлять вірші, в основному сонети, де він з проникливим ліризмом і глибоким почуттям висвітлює своє кохання до дівчини Лаури, яке він проніс крізь усе життя.

Послідовником Петрарки був видатний письменник-гуманіст Джованні Бокаччо (1313-1375 рр.). Найвидатніший його твір «Декамерон» – збірка реалістичних новел, об'єднаних тематикою вільнодумства та гуманістичною спрямованістю. Зміст ста новел, викладений у розповідях десяти людей (7 молодих дам і 3 чоловіків), вражає численністю кумедних любовних історій, у яких оспівується винахідливість і спритність закоханих.

Гуманістичний рух у Франції представлений літературною творчістю Ф. Рабле (1494-1553 рр.). Його знаменитий роман «Гаргантюа і Пантагрюель» є енциклопедичним пам'ятником культури французького Відродження. Твір написаний у фольклорному стилі, наповнений каламбурами, смішними пригодами героїв, радіщами і боями, достоїнством і нікчемністю. Відкидаючи середньовічний аскетизм, обмеження духовної свободи, святенність і забобони, Рабле розкриває в комічних образах своїх героїв гуманістичні ідеали свого часу.

У період Пізнього Відродження жив і творив великий іспанський письменник Мігель де Сервантес (1547-1616 рр.), що ввійшов у світову культуру як автор роману «Дон-Кіхот», однієї із загальнолюдських і гуманістич-

---

тичних літературних творів у світі. Образ Дон Кіхота, його дії і вчинки є символом величності та загибелі ренесансної епохи, де людина майже безнадійно бореться за ідеали справедливості і добра.

Відомим представником іспанського Відродження є драматург, поет і прозаїк Лопе де Вега (1562-1635 рр.). Він автор більше, ніж двохсот п'єс, романів, віршів. Найбільш відомі соціальні драми – «Кров безвинних», «Зірка Севільї», «Саламейський алькальд». Його комедії про кохання, сповнені ексцентричними подіями і гумором, сьогодні є прикрасою репертуару світових театрів.

Видатним гуманістом епохи Пізнього Відродження є англійський драматург і поет У. Шекспір (1564-1616 рр.), чиї драматичні твори «Ромео і Джульєтта», «Гамлет», «Отелло», «Король Лір», «Макбет», «Антоній і Клеопатра» та інші стали загальноновизнаною світовою класикою. Шекспір у своїх творах змальовує цілий світ людських пристрастей, бажань та прагнень епохи Відродження, зображує людину у всій її величі, багатогранності, значущості, складності та динаміці. Творча спадщина Шекспіра справедливо вважається однією з вершин світового мистецтва.

Відмінними особливостями театрального мистецтва епохи Відродження є розвиток традицій народного мистецтва, життєстверджуючий пафос, сміливе поєднання трагічних і комічних, поетичних і фольклорних елементів.

Своєрідним, оригінальним шляхом в епоху Відродження розвивається музичне мистецтво. Своєрідність полягає в тому, що, на відміну від інших видів мистецтв, музичне мистецтво не мало можливості спиратися на взірці античної музики, тому що навіть малочисельні нотні записи були нерозшифровані.

У період Раннього Відродження в країнах Європи з'являються нові світські музичні жанри – балада, мадригал, шансон та ін. У XVI ст. починається інтенсивний розвиток інструментальної музики, самостійного значення набувають такі музичні форми, як варіації, прелюдія, фантазія, ораторія. В Італії зароджується опера.

Видатним представником музичного мистецтва Відродження є італійський композитор, музичний драматург К. Монтеверді (1567-1643 рр.), який багато в чому визначив шляхи розвитку оперного жанру. Найвідоміші його твори – опери «Орфей», «Аріадна», «Коронація Помпеї».

Великий внесок у розвиток музичного мистецтва зробив італійський композитор Д. Палестрина (1525-1594 рр.). Його музика – вершина хорошого поліфонічного (багатоголосного) стилю. Завдяки використанню нової гармонії, музична мова професійних композиторів епохи Ренесансу та їх послідовників набула пристрасності, несподіваного тепла і виразності.

Найбільш поширеним музичними інструментами в епоху Відродження були: лютня, віола, скрипка, клавесин, клавикорд, орган.

Характеризуючи культуру Відродження, треба відзначити, що в історії людства не було іншої епохи, яка би з такою силою утверджувала красу і велич людини.

Питання для самоперевірки

1. Загальна характеристика епохи Відродження. Проторенесанс. Гуманізм як ціннісна основа культури Відродження.
2. Особливості розвитку художньої культури Ренесансу.
3. Архітектура. Скульптура. Живопис.
4. Наука.
5. Література доби Відродження.
6. Музичне мистецтво.
7. Північне Відродження. Германія. Нідерланди. Франція.

Рекомендована література

1. Баткин Л. М. Итальянские гуманисты : стиль жизни и стиль мышления / Л. М. Баткин ; [отв. ред. проф. М. В. Алпатов]. — М. : Наука, 1978. — 200 с.
2. Брагина Л. М. Итальянский гуманизм. Этические учения XIV-XV веков : учеб. пос. / Л. М. Брагина. — М. : Высш. школа, 1977. — 254 с.
3. Гуковский М. А. Итальянское Возрождение / М. А. Гуковский ; [под ред. А. Н. Немилова и А. С. Кантор-Гуковской]. — Л. : Издательство Ленинградского университета, 1990. — 624 с.
4. Лазарев В. Н. Происхождение итальянского Возрождения : в 3-х т. / В. Н. Лазарев // Искусство Проторенессанса. — Т. 1. — М. : Изд-во АН СССР ; Ин-т истории искусств, 1956. — 440 с.
5. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения / А. Ф. Лосев. — М. : Мысль, 1982. — 623 с.
6. Ренессанс. Барокко. Классицизм. Проблема стилей в западноевропейском искусстве XV-XVII вв. — М. : [б. и.], 1966. — 350 с.

КУЛЬТУРА ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА

Тенденції гуманізму, започатковані епохою Відродження, знайшли своє продовження у XVII-XVIII ст., в історичний період зростання і зміцнення національних держав Європи.

Процес розпаду феодальних і утвердження капіталістичних виробничих відносин, соціальні, економічні й політичні перетворення в європейських країнах визначили нові шляхи формування суспільних ідей, наукових і культурних явищ, які мали такий величезний вплив на всі сфери духовного життя суспільства, що цю епоху назвали епохою Просвітництва.

Просвітництво залишило неповторний слід у науці, літературі, мистецтві і, головним чином, в суспільно-політичній думці та суспільно-громадському розвитку європейських народів. Революція в Англії (1642 р.), а особливо Велика французька революція (1789 р.), сприймалися сучасниками як втілення Свободи, Рівності, Братерства, які стали її гаслами. Діячі Просвітництва боролися за встановлення «царства розуму», яке, перш за все, забезпечувалося розвитком науки. Основою такого «царства розуму» мала бути «природна рівність», а звідси – політична свобода і громадянська рівність.

Упевненість у силі людського розуму, його безмежних можливостях, свобода, добробут і щастя людей, ненасильство, прогрес науки, світ, який створює умови для економічного та соціального благоденства, а також знамените вільнодумство – це основні ідеї і пафос епохи Просвітництва.

Філософи і вчені-просвітителі новими світоглядними ідеями підривали основи сучасних їм держав Європи, де політична влада і величезні багатства належали аристократії та духовенству, в той час, коли народна маса залишалася поза політичним і духовним життям. Проголошуючи верховенство розуму, виступаючи з проповіддю віри у людську природу, яка має проявити себе тоді, коли їй буде повернуто свободу, просвітителі відкривали перед людством нові широкі горизонти світобачення і життєдіяльності у матеріальній, інтелектуальній, етичній, правовій та естетичній сферах, що проклало шлях до соціально-політичних змін і, як наслідок, похитнуло основи державності Франції, а також інших країн Європи та Північної Америки.

Капіталістичний спосіб виробництва, винайдення мануфактури, а потім і промисловості, подолання феодальних форм господарювання, наукові досягнення, астрономічні й географічні відкриття означали велетенський крок людства у розвитку його творчих сил, збільшенні його влади над зовнішнім світом, розширенні й поглибленні наукового світобачення.

Особливого значення для формування наукового світогляду мали астрономічні відкриття Г. Галілея, який у 1610 р. підтвердив блискучу геліоцентричну ідею М. Коперника, що була визнана як науковий факт і зруйнувала традиційне тлумачення замкнутості та конечності Всесвіту. Вирішенню цього завдання сприяв відкритий Ісаком Ньютоном закон все-

---

вітнього тяжіння, який дав відповідь на питання, чому планети рухаються за законами Всесвіту. У світлі цього відкриття з'явилася нова картина світу, що звільнилася від релігійних догм і фундувалася на експериментальних даних та математичних методах їх обробки.

Філософське обґрунтування ідей Просвітництва було реалізовано в Англії, пізніше у Франції та інших країнах у двох суперечливих напрямках – раціоналізму й емпіризму. Раціоналізм (лат. *ratio* – розум) визначає єдиним джерелом пізнання розум, емпіризм (лат. *empiricus* – чисто практичний) – чуттєвий досвід. Становлення раціоналістичного світогляду та здатність застосовувати раціональний метод до чуттєвих даних у контексті розвитку філософії й експериментального природознавства стало видатним досягненням культурного процесу Просвітництва.

Визначним представником англійського Просвітництва був філософ-матеріаліст Д. Локк (1632-1704 рр.). У своїх працях він доводив, що духовний світ людини, наукові й етичні ідеї, почуття, поняття є продуктом її досвіду, об'єктивної дійсності. Правова рівність людей, за Локком, засновується на трьох основних правах: на життя, свободу і майно.

Французьке Просвітництво представляли Ф. Вольтер (1694-1778 рр.), Ж.-Ж. Руссо (1715-1778 рр.), Д. Дідро (1713-1784 рр.), Ш. Монтеск'є (1689-1775 рр.), П. Гольбах (1723-1789 рр.) та ін. З їхніми іменами пов'язаний цілий напрям розвитку просвітницького руху – політичний радикалізм, опозиція існуючому ладу, підпорядкування людини благоденству суспільства.

Найбільш відомим представником німецького Просвітництва був І. Кант (1724-1804 рр.). Основою його теоретичної філософії стало вивчення діяльності, встановлення законів людського розуму, ролі прекрасного й піднесеного у житті особистості.

Важливу роль у формуванні нових ідей, уявлень, шляхів культурного розвитку суспільства в епоху Просвітництва відіграло видання багатотомної «Енциклопедії або тлумачення словника наук, мистецтв і ремесел» (під ред. французького просвітителя Д. Дідро), завдання якої полягало в тому, щоб не просто пов'язати в єдине ціле існуючі знання, але й спрямувати їх до розуміння, надати відповіді на питання: якими повинні бути суспільні відносини і в якому напрямі має розвиватися людство, його культура й мистецтво.

Соціально-економічні та суспільні перетворення доби Просвітництва були яскраво відображені в літературі. Головним жанром літератури стає роман, який висвітлює динаміку і суперечливість суспільного буття, аналізує людську природу в різних життєвих умовах і соціальних середовищах.

Одним із найбільш відомих літераторів цієї епохи був англійський письменник Д. Дефо (1660-1731 рр.), який прославився своїм романом «Робінзон Крузо». Д. Дефо створює образ людини, яка всім завдячує собі, людині, яка своєю мужністю, наполегливістю, силою духа і важкою працею стає

самодостатньою, переборює небезпеку самотності й виходить переможцем у боротьбі з природою і життєвими обставинами.

Передові, близькі народові ідеї висловив у своїх творах англійський письменник Д. Свіфт (1667-1745 рр.). Його ім'я прославив роман «Мандри Гулівера» – глибокий і складний філософсько-сатиричний твір. У алегорично-сатиричній формі Свіфт висміяв сучасний йому стан англійської дійсності: політичні порядки, ворогуючі релігійні партії і табори, «чисту науку», жадібність і користолюбство людей.

XVIII ст. в англійській поезії ознаменоване постаттю шотландського поета Р. Бернса (1759-1796 рр.), який створив самобутню поезію, що прославляла працю, народ і свободу, щирю й самовіддану любов і дружбу. З доброзичливим гумором він змальовував образи селян («Був бідний фермер батько мій»), виступав проти соціальної нерівності і національного гніту («Веселі жебраки», «Чесна бідність») та ін.

Ідеї Просвітництва знайшли відображення і в творчості німецьких письменників. Вони у своїх творах виступали проти деспотизму, за справедливість і свободу, оспівували сильних духом людей, яким притаманні глибокі та яскраві почуття. Такі риси характеру властиві героям творів великого німецького поета і письменника Й. Шіллера (1759-1805 рр.), який у драмі «Вільгельм Телль» оспівує народного героя, борця за свободу і незалежність країни.

Найвидатнішим представником німецької літератури був поет і мислитель Й. Гете (1749-1832 рр.). Як великий гуманіст він вірив у геніальні творчі можливості людини, що знайшло відображення у всесвітньо відомій драматичній поемі «Фауст». У середньовічну легенду про доктора Фауста, який продав душу дияволу за можливість реалізувати усі свої бажання, Гете вклав новий філософсько-моральний зміст. Основна ідея твору полягає у відповіді на питання про сенс життя людини, її працю, діяльність і боротьбу.

Творчість письменників, поетів, драматургів і публіцистів доби Просвітництва є прикладом боротьби людини за торжество загальнолюдських духовних цінностей.

В образотворчому мистецтві цього періоду сформувалися нові стилі – бароко, класицизм, рококо.

Спираючись на досягнення майстрів пізнього Відродження, архітектори бароко розвивали їх у відповідності із соціальними вимогами, потребами й смаками новонародженого буржуазного суспільства. Стилю бароко притаманний потяг до величності, пишність декоративного оформлення, динамічність, сполучення реальності з ілюзією. Найвизначніші досягнення барокової архітектурної концепції полягали в розробці нових принципів містобудування, де площа, простір і перспектива забудови були підпорядковані одній величній споруді, внаслідок чого площа перетворювалася на величний парадний вхід до центральної будівлі – храму або палацу. Найкращими зразками будівель у стилі бароко є споруди комплексу собору і

площі св. Петра у Римі (арх. Л. Берніні), палаццо Каріньяно в Турині (арх. Г. Гваріні), Зимовий плац (арх. В. Растреллі) у Санкт-Петербурзі.

Теорії і практиці бароко у XVIII ст. протистояла доктрина класицизму. Важливою ознакою класицизму в архітектурі була чіткість, математична раціональність у розташуванні окремих споруд та гармонійна пропорційність деталей. Класичними зразками архітектури класицизму є ансамблі Версальського палацу (арх. Ж. Мансар) у Франції та собору св. Павла (арх. К. Рен) в Англії.

Стиль образотворчого мистецтва «рококо» (фр. рокайль – черепашка, мушля) виник у Франції в першій половині XVIII ст. Напрямо рококо відрізнявся від стилю бароко в основному дрібнішими та складнішими формами, вигнутими і переплетеними лініями. Для цього стилю характерна декоративність, орнаментальність мотивів, вигаданість форм. В оформленні палаців, інтер'єрних композиціях широко використовувалися живописні панно, стилізовані черепашки, дзеркала й декоративні панелі стін, що створювало комфорт, зручність й інтимність. Стиль рококо використовувався в скульптурі – у декоративних рельєфах, статуях, статуетках; оздоблювали також меблі, ювелірні вироби, годинники.

З архітектурою було тісно пов'язане і скульптурне мистецтво. У скульптурі доби Просвітництва знайшов свій вияв динамізм, що викликав оптимістичне відчуття руху, драматичного пафосу, душевної і фізичної напруги. Найвидатніші досягнення скульптурного мистецтва пов'язані з творчістю італійського скульптора Л. Берніні – автора відомих скульптурних композицій «Аполлон і Дафна», «Екстаз св. Терези» та ін.

Значні досягнення скульптурного мистецтва цієї епохи мали місце в розробці нових принципів паркового ансамблю як програмного класичного твору, на алеях якого було визначене місце для кожної окремої скульптури. Найвизначнішими пам'ятками паркової скульптури є Версальський парк (скульптори Жірдон та Куазево) і Літній сад у Санкт-Петербурзі, прикрашений багатьма мармуровими фігурами.

Одним із різновидів скульптури цього часу був портрет. Творцем скульптурного портрета – парадного, театралізованого, декоративного, який відображав реальне обличчя, був скульптор і архітектор Л. Берніні (портрети герцога Ф. Д'есте та Людовіка XIV).

Риси легкості, свободи і динамічного польоту характерні для творчості видатних французьких скульпторів Ж. Піґалля («Меркурій, який підв'язує сандалію») та Ж. Гудона, який у своїй скульптурній галереї відобразив духовну атмосферу своєї епохи. Бюсти «Вольтер», «Руссо», «Мірабо» Ж. Гудона – свідчення високого рівня французького скульптурного мистецтва.

Мистецтво живопису доби Просвітництва представлено такими іменами, як: Уільям Хогарт (1697-1764 рр.), Томас Гейнсборо (1727-1788 рр.) – Англія; Ж. Б. Шарден (1669-1779 рр.), Франсуа Буше (1703-1770 рр.), Ж. Давід (1748-1825 рр.) – Франція; Джованні Батиста Тьєполо (1696-1770 рр.), Антоніо Каналетто (1697-1768 рр.) – Італія; Ф. Х. Гойя (1746-1828 рр.) – Іспанія.

Розквіт національної школи живопису в Англії починається з першого художника-просвітителя в Європі Уїльяма Хогарта, автора серії картин «Кар'єра марнотратника», «Кар'єра повії» та багатьох жанрових портретів («Дівчина з краватками»). Свої естетичні погляди Хогарт виклав у трактаті «Аналіз краси».

Визначним живописцем-портретистом цього часу був Томас Гейнсборо. Сповненні натхненністю і ліризмом портрети сучасників («Ранкова прогулянка») і пейзажі («Віз із жінками») відзначаються віртуозною легкістю і душевністю образів.

У напрямі просвітницьких естетичних ідей в мистецтві розкривається творчість Ж. Шардена – французького художника, який створив майже нову систему живопису. Шарден яскраво і талановито змальовував побутові сцени життя простого народу («Праля», «Мідний бак»), звертався до натюрморту і жанрового живопису («Молитва перед обідом»), а також малював портрети.

Представником стильового напрямку «рококо» був французький живописець Франсуа Буше. Він малював велетенські полотна («Тріумф Венери», «Туалет Венери», «Венера з Амуром», «Купання Діани» та ін.), виробляв панно для палаців, розробив театральні декорації, створював книжкові ілюстрації, робив ескізи для віял, карет, гобеленів.

Найбільш видатним представником класицизму став французький живописець Ж. Давід. Його картина «Клятва Гораціїв», на якій батько благословляє синів на боротьбу з ворогами Батьківщини, сповнена високим патетичним смислом, героїкою, заклик до боротьби за свободу. Його загальновідома картина «Смерть Марата» в історії живопису була кроком до реалізму.

Італійську школу живопису в цей час представляє Д. Тьєполо – живописець, графік, рисувальник. Останній представник барокко в європейському мистецтві, Тьєполо створював пройняті світлом і повітрям величезні святкові декоративні розписи (палаццо Лабіа у Венеції), малював релігійні й жанрові картини, портрети, офорти.

Великим майстром міського архітектурного пейзажу венеціанської школи був італієць А. Каналетто. Він зображав міські краєвиди, пам'ятки Венеції та сцени міського життя.

В останні роки доби Просвітництва виникає складний, внутрішньо суперечливий духовний рух, на основі якого з'являється новий стиль у літературі та образотворчому мистецтві – романтизм.

Романтизм – показ героїки національно-визвольної боротьби, є характерним для творчості геніального іспанського художника Ф. Гойї. Його мистецтво відзначалося сміливим новаторством, пристрасною емоційністю, гротеском, соціальною спрямованістю. Розквіт живописної майстерності Гойї пов'язаний з портретом («Сім'я короля Карла IV»), («Ізабель Кобос де Парсель»). Художник створив велику графічну серію офортів «Капрічос», у яких соціальна позиція митця спрямована проти безправ'я,

---

марновірства, невігластва, тупості. Картинами «Маха одягнена» і «Маха оголена» Гойя завдав удару академічній школі і змусив пригадати епоху Відродження.

У добу Просвітництва, якими б не були яскравими досягнення в літературі, архітектурі та живописі, провідна роль в духовно-художній системі належала театрові. Театр цілковито відповідав духові епохи, що зумовлювалося його спрямованістю на соціальні зміни і раціоналістичний підхід до внутрішнього, гуманістичного світу людини.

Визначними досягненнями театр завдячує творчості французького драматурга Ж. Расіна (1639-1699 рр.). Ж. Расін у п'єсах «Британік», «Мітрідат» показав конфлікт між людською гідністю, високим моральним обов'язком та деспотичною владою. У п'єсі «Федра», де поетичний талент Расіна досяг своєї вершини, драматург створив образ жінки, характер якої вражає силою духа, чистотою помислів, твердістю моральних устоїв, пристрастю і людяністю.

В історії театру славу реформатора комедії здобув Ж. Мольєр (1622-1673 рр.). Він надав жанру комедії глибокий суспільний зміст, сатиричну спрямованість і яскраву театральну форму. Творчість Мольєра утвердила в театрі жанр «високої комедії», звернення до народного життя, де фігурують знамениті мольєрівські слуги, які уособлюють винахідливість народного розуму, моторність, гумор і енергію. Поєднуючи традиції народного театру з досягненнями класицизму, Мольєр висміював станові забобони дворян, обмеженість буржуа («Кумедні манірниці», «Вчені жінки», «Удаваний хворий») та ін. Завдяки образам із п'єс Мольєра такі герої, як Тартюф, Дон-Жуан, Гарпагон, стали типами широкого соціального узагальнення.

Реформаторами італійського театру стали драматурги К. Гольдоні (1707-1793 рр.) і К. Гоцці (1720-1806 рр.).

К. Гольдоні здійснив просвітницьку реформу італійської драматургії і театру. Образи героїв його комедій пов'язані з реальними характерами і змістом, просякнуті просвітницькими, моральними ідеями, гострою, дотепною критикою вад суспільства. Гольдоні написав більше двохсот шістдесят п'єс, з яких найвідоміші – «Хитра вдова», «Трактирниця», «Кьоджинські суперечки».

Суперечливим у своїх просвітницьких поглядах був італійський драматург Карло Гоцці. Він теоретично і художньо заперечував просвітницький культ розуму, виступав за старий феодальний лад, за те, щоб кожний соціальний прошарок займав в історії своє місце. У своїй драматургії він іноді звертався до чаклунства, духів минулого, а де-інде повністю віддавався реальній логіці життя. Проте водночас проповідував величну мораль, добро, порядність, давав взірці щирого героїчного кохання. Найвідоміші п'єси Гоцці, які ввійшли до класики світового театрального мистецтва – «Любов до трьох апельсинів», «Турандот», «Король-олень», «Жінка-змія» та ін.

Найвидатніший англійський драматург-комедіограф Р. Шерідан (1751-1816 рр.) у своїх п'єсах висміював головну ваду тогочасного англійського

суспільства – лицемірство. Його сатиричні комедії «Суперники», «Поїздка в Скарборо», а особливо «Школа лихослів'я» були спрямовані проти буржуазної моралі, соціальної нерівності, блюзнірства аристократії і бідності простих людей.

Реформаторську, гостросюжетну мольєрівську традицію блискуче продовжив видатний французький драматург і публіцист П. Бомарше (1732-1799 рр.). Найбільш відомі його твори – «Севільський цирульник» та «Одруження Фігаро», де автор зобразив блискучих особистостей із простого народу – слуг. Сюжети комедій Бомарше використали для створення опер великі композитори Моцарт і Россіні, які й до сьогодні займають провідне місце в репертуарі театрів усього світу.

Домінуючі в добу Просвітництва художні стилі бароко і класицизм, справили великий вплив на розвиток музичного мистецтва. Широкого розповсюдження набувають такі музичні інструменти, як орган, скрипка, клавесин, з'являється нове сучасне фортепіано, що збагатило можливості музичної творчості та виконавської майстерності.

На музичному небосхилі з'являються такі титанічні постаті, як: Г. Гендель, Й. Бах, Й. Гайдн, В. Моцарт, Л. Бетховен.

Німецький композитор Г. Гендель (1685-1759 рр) створив монументальні ораторії (твір для солістів, хору і оркестру) «Месія», «Самсон», «Іуда Маккавей», більше сорока опер, написав класичні концерти для органу, сонати, сюїти та інші музичні твори.

Світським, могутнім, оптимістичним звучанням сповнена музика великого німецького композитора Й. Баха (1685-1750 рр.), автора сотень творів для хору й органу. Творчість Й. Баха – це вершина мистецтва багатоголосся (поліфонії), яке просякнуте гуманістичними ідеями, багате на життєстверджувальні мотиви й образи. Широковідома його ораторія «Пристрасті за Матвеем», а також численні прелюдії і фуги та «Добре темперований клавір» для фортепіано.

Одним із засновників віденської класичної школи і «батьком симфонії» є композитор Й. Гайдн (1732-1809 рр.). Ним створено більше ста симфоній, музичну основу багатьох із яких складають теми народних пісень і танців. Вершиною його творчості стали «Дванадцять Лондонських симфоній». Перу Й. Гайдна належить більше двадцяти опер, велика кількість сонат, квартетів, а також дві монументальні ораторії «Створення світу» та «Пори року», у яких виражені думки про світоглядну велич людського життя.

Видатним композитором та виконавцем доби Просвітництва був великий австрійський музикант В. Моцарт (1756-1791 рр.). Твори В. Моцарта життєрадісні, прозорість і ясність у них поєднується з невичерпним багатством і різноманітністю змісту. Його «Реквієм» – один з найвизначніших творів світової музичної класики. Оперы Моцарта «Дон Жуан», «Чарівна флейта», «Весілля Фігаро» і сьогодні виконуються на провідних сценах усього світу, як і концерти, сонати, симфонії, струнні квартети тощо.

Творчість німецького композитора, піаніста і диригента Л. Бетховена (1770-1827 рр.) належить до найвищих досягнень людського генія. Ком-

---

позитор є автором тридцяти двох сонат, в тому числі, «Апасіонати», багатьох симфоній, концертів для фортепіано та скрипки, квартетів, пісень, романсів і єдиної опери «Фіделіо».

Таким чином, епоху Просвітництва можна назвати революційною не лише в розумінні соціально-економічних і політичних перетворень, але й суттєвих змін у сфері духовної культури. Внаслідок творчості вчених, філософів-просвітників, літераторів, митців людство отримало принципово нові підходи до розуміння філософських і естетичних проблем, які не втратили своєї актуальності й до сьогодні.

Питання для самоперевірки

1. Соціально-історичні передумови культури доби Просвітництва. Буржуазні революції. Становлення капіталістичних відносин.
2. Раціоналістична філософія. Енциклопедизм.
3. Наукові відкриття. Астрономія. Космологія.
4. Зростання ролі літератури в житті суспільства.
5. Архітектурне будівництво. Художні стилі.
6. Скульптура. Театр. Музика.
7. Просвітництво і західноєвропейський культурний розвиток.

Рекомендована література

1. Барг М. А. Эпохи и идеи : становление историзма / М. А. Барг. – М. : Мысль, 1987. – 350 с.
2. Гнедич П. П. История искусств. Живопись. Скульптура. Архитектура / П. П. Гнедич. – М. : Изд-во Эксмо, 2002. – 848 с.
3. Культура эпохи Просвещения. — М. : Наука, 1993. – 256 с.
4. Ліндсей Д. Коротка історія культури : в 2-т. : від доісторичних часів до доби відродження / Д. Ліндсей. – Т. 1. – Київ : Мистецтво, 1995. – 240 с.
5. Поліщук Є. П. Історія культури : короткий довідник / Є. П. Поліщук. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2000. – 196 с.
6. Татаркевич В. Історія філософії : в 3 т. / В. Татаркевич ; [пер. з польськ.] // Філософія Нового часу до 1830 року. – Т. 2. – Львів : Свічачо, 1999. – 352 с.

ЄВРОПЕЙСЬКА КУЛЬТУРА ХІХ СТОЛІТТЯ

У ХІХ ст. завершується процес формування наукового світогляду європейських народів, розпочатий у попередні століття. На ґрунті наукового світогляду створюється нова культура, в якій експериментальна наука остаточно захоплює домінуючі позиції, де вчені і філософи вже не обмежуються метафізичними причинами буття та філософськими доктринами ХVІІІ ст., а надають перевагу практичному застосуванню й використанню знань, заснованих на експериментальних наукових дослідженнях.

Аналізуючи розвиток культури ХІХ ст., передусім варто зазначити, що на нього суттєво вплинули значні світоглядні та соціальні зміни. Висхідний розвиток більшості європейських країн сприяв поширенню прогресивних ідей, поглибленню наукової революції, демократичних процесів у суспільно-політичному житті.

Важливим і необхідним етапом у утвердженні нової філософії культури народів Європи була промислова революція, яка почалася ще в епоху Просвітництва в Англії, а в кінці ХVІІІ- початку ХІХ ст. – у Франції. У наступні десятиліття промислова революція відбулася й в інших європейських країнах.

Розвиток промислової революції ХІХ ст. був тісно пов'язаний з розвитком науки. Для розв'язання техніко-економічних завдань, що ставилися перед наукою, вимагався новий, дослідний підхід до явищ природи. На перший план висуваються фізика і хімія, які вивчають взаємоперетворення і взаємозв'язок різних форм руху. Зокрема, розвивається термодинаміка, електрофізика, в геології утверджується історичний погляд на будову земної кори, в біології – еволюційна теорія. У природознавстві панівним стає діалектичний погляд на світ. Особливо цьому сприяли три великих наукових відкриття: створення клітинної теорії, відкриття збереження і перетворення енергії, створення еволюційної теорії походження людини.

ХІХ ст. характеризується розвитком й утвердженням національних культур та їхньою інтеграцією у світову культуру. Завдяки стрімкому розвитку економічних контактів між державами, поглибленню зв'язків між народами, відбувається зростання міжнародного культурного обміну, покликане подібністю соціально-економічних умов, світогляду, ідеології європейських народів.

Великі перетворення у соціально-політичному житті Європи, філософській думці, розвитку науки і техніки мали вплив на світоглядні ідеї і художні течії в літературі й мистецтві. У галузі художньої творчості в цей період найбільшого поширення набувають такі течії, як: романтизм, реалізм, натуралізм, символізм, імпресіонізм, постімпресіонізм.

Романтизм, як світогляд і художня течія зародився в Німеччині на основі осмислення уроків французької революції. Відобразивши розчарування у результатах Великої французької революції, в ідеології Просвітництва

і буржуазному прогресі, романтизм звертався до необмеженої свободи, прагнення до досконалості й оновлення, пафосу особистої і громадянської незалежності.

Значний вплив на розвиток художньої культури справила ідея німецького філософа романтичної школи Ф. Шеллінга (1775-1854 рр.) про мистецтво як засіб досягнення пізнання природи і свободи, чуттєвого та розумового сприйняття дійсності, рівновагу між свідомою і підсвідомою діяльністю людини.

Із романтизмом пов'язане збагачення літературних жанрів, руйнування колишніх уявлень класицизму про межі і правила творчості. Основними жанрами романтичної літератури стали: драма, новела, поема, балада, казка, роман у віршах, лірика. У творах романтиків звучать мотиви трагічного розладу з життям, потяг до незвичайного, інтерес до минулого, задушевність, ліризм, доти невідоме в літературі проникнення у глибини людської душі.

Німецький романтизм був представлений такими видатними письменниками, як Ж. Поль (1763-1825 рр.), Г. Клейст (1777-1811 рр.). Вершини романтизму досяг Е. Гофман. Його творами притаманні драматизм і сарказм, лірика і гротеск («Елексир диявола», «Золотий горщик», «Крихітка Цахес»). Гофман – один із основоположників німецької романтичної музичної естетики і критики, автор однієї з перших романтичних опер «Ундіна». Поетичні образи Гофмана надихнули творчість композиторів Р. Шумана, Ж. Оффенбаха, П. Чайковського та ін.

Видатним представником німецького романтизму був Г. Гейне (1797-1856 рр.) – майстер ліричної і політичної поезії. Його ранні вірші, проникнуті свободолюбством й іронією, близькі до традицій народної творчості («Книга пісень»). Яскравими романтичними ідеями пронизані твори німецького літератора Ф. Шіллера, автора відомих героїчних драм «Розбійники», «Вільгельм Телль», «Підступність і кохання».

Французький романтизм представлений такими іменами письменників, як В. Гюго (1802-1885 рр.), А. Ламартін (1790-1869 рр.), Ж. Санд (1804-1876 рр.).

Теоретично обґрунтувавши основні принципи романтизму, В. Гюго втілював їх у своїх романах: «Ернані», «Собор Паризької Богоматері», «Знедолені», «Людина, що сміється», у яких він змалював цілу низку непересічних людських характерів, неймовірних обставин, тріумфів добра, що перемагає зло.

Французький письменник-романтик і політичний діяч А. Ламартін у містичних поемах і збірнику віршів «Жоселен» розглядав свободу як самозахист, розрив особистістю соціальних пут, глибинний зміст буття як найвищу цінність світу. Відома французька письменниця XIX ст. Ж. Санд (Аврора Дюдюван) у багаточисленних романах і повістях («Індіана», «Консуело», «Орас») пропагувала ідеї звільнення особистості, демократизму, пафосу національно-визвольної боротьби та жіночої рівноправності.

В Англії, де буржуазія прийшла до влади раніше, ніж в інших країнах Європи, романтизм подолав тривалий і складний шлях. Тут романтизм пов'язаний зі зверненням до національної історії, пробудженням інтересу до народної епічної поезії, героїчними історичними постатями, борцями за свободу.

Визначними представниками англійського романтизму були: Дж. Байрон (1788-1825 рр.), П. Шеллі (1792-1822 рр.), В. Скотт (1771-1832 рр.).

Дж. Байрон у романтичних поемах «Паломництво Чайльд Гарольда», «Гяур», «Корсар» ввів у життя розчарованого індивідуаліста-бунтаря, носія поглядів громадянського суспільства ХІХ ст. Активний гуманізм і пророчкі передбачення зробили Байрона володарем думок тодішньої Європи.

П. Шеллі – автор алегоричної поеми «Королева Маб» – розвінчував порочність сучасного йому суспільства. У поемі «Повстання Ісламу» Шеллі закликає до насильницького повалення деспотії. У трагедії «Ченчи» і в ліричній поемі «Звільнений Прометей» він подає філософське осмислення проблем свободи і тиранії.

В. Скотт у своїй творчості звертається до історичних тем, де поєднуються романтичні тенденції. Найвідоміші його романи – «Айвенго», «Роб Рой», «Квентін Дорвар», у яких автор майстерно передав історичні й національні особливості різних епох, країн, народів, надаючи їм яскравого романтичного колориту.

В Україні важливе значення для розвитку романтизму мали європейські школи: французька (В. Гюго), англійська (Дж. Байрон, П. Шеллі), німецька (Й. Гете, Ф. Шіллер), польська (А. Міцкевич). На світовий рівень вивів літературу поет-романтик Т. Шевченко. У формуванні його поетично-романтичного світу важливу роль відіграла усна народна творчість. Ранні історичні поеми Тараса Шевченка («Іван Підкова», «Гамалія») написані у типово романтичному плані. Традиції романтизму простежуються також у творчості українських письменників Марка Вовчка («Інститутка») і О. Стороженка («Марко Проклятий» та ін.).

З розвитком європейської літератури ХІХ ст. відбуваються докорінні зрушення у театральному і музичному мистецтві. Особливе місце в історії театру романтичного напрямку належить французькому письменнику Альфреду Мюссе (1810-1857 рр.). Його п'єси «Венеціанська ніч», «Примхи Маріани», «Фантазіо» – взірці блискучої романтичної комедії нового типу, де поєднуються драма з коханням, ревнощі і вбивства – з іронією, лірика – з гротеском, героїчне – із засудженням індивідуального революційного невинного акту.

Музичне мистецтво композиторів романтичної школи ХІХ ст. представлене такими іменами, як: Ф. Шуберт, Р. Шуман, Б. Сметана, К. Вебер, Г. Берліоз, Н. Паганіні, Ф. Ліст, Ф. Шопен.

Ваговим внеском у скарбницю світової художньої культури було активне звернення романтиків ХІХ ст. до народної творчості. Фольклорні музичні традиції притаманні ліричним пісням австрійського композитора Ф. Шуберта,

---

німецького композитора Р. Шумана, оперним і симфонічним творам чеського композитора Б. Сметани, фортепіанній музиці Ф. Шопена.

Для романтичної школи європейського живопису характерний контраст, колорит, свідоме усунення класичної витонченості малюнка, смілива композиція, позбавлена академізму класичної школи. Першим художником романтичного напрямку був французький живописець і графік Т. Жеріко (1791-1824 рр.). У сюжетах і образах його картин спостерігаються драматичні події, неймовірні переживання, крайнє психологічне навантаження.

Справжнім вождем романтизму в мистецтві живопису став Е. Делакруа (1798-1863 рр.). Його живописні полотна «Алжирські жінки», «Здобуття хрестоносцями Єрусалиму», «Хіоська різня» пов'язані з бурхливими діями, битвами, полюванням на звірів, сценами життя Північної Африки та Сходу. Відома картина Е. Делакруа «Свобода, яка веде народ» втілює бунтарський пафос, характерний для романтизму, закликає народи на боротьбу з монархічним деспотизмом.

Представником романтичного напрямку в живопису був російський художник і рисувальник О. Кіпренський (1782-1836 рр.). Його портрети О. Пушкіна, Е. Ростопчиної, хлопчика А. Челіщева – є втіленням духовності, складного внутрішнього життя людини, її творчої індивідуальності. Романтичні образи притаманні і деяким картинам Т. Шевченка, зокрема, його «Марія» та «Катерина».

Реалізм (лат. *realis* – реалістичний, дійсний) утверджується в першій половині XIX ст. поряд з романтизмом. Реалізм у художній творчості – це правдиве, об'єктивне відображення дійсності специфічними засобами, притаманними тому чи іншому виду образотворчого мистецтва.

Відкриває галерею великих романістів-реалістів французький письменник Стендаль (Анрі Бейль, 1783-1842 рр.), художні твори якого створені здебільшого на матеріалі двох тем. Перша з них – сучасна французька дійсність («Арманс», «Люсьєн Левен»). Роман «Червоне і чорне», дія якого відбувається після наполеонівських війн, можна вважати найкращим і показовим у відображенні думок, почуттів, вчинків людини тогочасного суспільства. Друга улюблена тема Стендаля – Італія, світ пристрастей, сильних характерів. Найкраще цю тему розкрито в романі «Пармський монастир».

Велику роль в утвердженні принципів реалістичного роману відіграв французький письменник Оноре де Бальзак (1799-1850 рр.). Його творчість вирізнялася масштабністю, сміливістю задумів і величністю досягнень. Все своє життя великий романіст працював над створенням великого циклу романів і повістей, які згодом об'єднав під назвою «Людська комедія». Герої Бальзака живуть і діють у різних творах, завдяки чому письменник зумів створити художній світ, позначений розмаїттям життєвого матеріалу, характерів героїв, висвітлити їх психологію, побут, унікальність окремого людського буття.

Започатковану справу Стендаля і Бальзака продовжив майстер літературної форми Гюстав Флобер (1821-1880 рр.), який висвітлив найбільш глибоку для свого часу думку про людину. У своїх романах «Пані Боварі», «Виховання почуттів», повісті «Проста душа» Флобер відобразив мораль і духовний занепад буржуазного суспільства, розкрив не лише правдиву картину французького життя, а й драму повсякденного існування людини новітнього часу.

Одним з найоригінальніших письменників-реалістів ХІХ ст., який у своїх коротких новелах зумів на декількох сторінках розкрити життя в його повсякденному плані, був французький літератор Гі де Мопассан (1850-1893 рр.). Його новели про франко-прусську війну («Пампушка», «Полонені», «Мадмуазель Фіфі»), новели про кохання («Сповідь», «Місячне світло»), антибуржуазні та соціальні новели («Прогулянка», «Спадщина», «У морі», «Солдатик», «Історія однієї наймички») охоплюють майже всі сторони життя тогочасного суспільства.

Основоположником і лідером англійського критичного реалізму був Ч. Діккенс (1812-1870 рр.). Видатний психолог, сатирик і гуморист, він створив твори «Домбі і син», «Важкі часи», «Великі сподівання», які стали вершиною реалістичного напрямку в літературі. Популярність Діккенса пояснюється умінням жити й мислити на одній хвилі з народом, про що свідчать такі твори письменника, як: «Посмертні записки Піквінського клубу», «Пригоди Олівера Твіста», «Холодний дім», «Важкі часи», «Девід Коперфілд».

Сучасник Діккенса, англійський письменник-реаліст У. Теккерей (1811-1863 рр.) у своєму знаменитому романі «Ярмарок марнославства», в історичному творі «Історія Генрі Есмонда», сатиричному збірнику «Книга снобів» та циклі пародій «Романи прославлених вигадників» художньо-образно висвітлив недоліки буржуазного суспільства тогочасної Англії.

У кінці ХІХ ст. реалістичний напрям англійської літератури був представлений творчістю, головним чином, трьох письменників, які завоювали світове визнання: Джона Голсуорсі (1867-1938 рр.), Бернарда Шоу (1856-1950 рр.) і Герберта Уеллса (1866-1946 рр.).

ХІХ ст. в історії української реалістичної літератури, започаткованої І. Котляревським, П. Гулаком-Артемовським, Т. Шевченком, стало епохою нового піднесення реалізму. У 70-90-ті роки з'явилося багато творів Нечуя-Левицького, П. Мирного, І. Франка, І. Карпенка-Карого, П. Грабовського та ін. Значну увагу письменники приділяли створенню глибоких психологічних образів, створили галерею різноманітних узагальнених соціальних типів, відображали їхні погляди і настрої під впливом соціально-політичного життя України.

Прагнення до вироблення реалістичного світогляду, знайшло своє втілення у всіх видах образотворчого мистецтва. ХІХ ст. стало епохою народження нового театрального мистецтва.

Для розвитку реалістичного театру багато зробив французький письменник Е. Золя (1840-1902 рр.), який створив програму докорінної зміни

театрального мистецтва – це створення режисерського театру, де змінювалися і відігравали свою роль навіть декорації, а ефектність вистави замінювалася відтворенням реальних умов життя.

Французький письменник і драматург Р. Роллан (1866-1944 рр.) створив монументально-героїчні драми: «Святий Людовік», «Вовки», «Дантон», «Робесп'єр», у яких зобразив могутні характери героїв, їх психологічний стан у різних життєвих ситуаціях, в яких опиняються персонажі.

Англійський драматург Б. Шоу поклав початок формуванню інтелектуального театру. Іроніст і сатирик, Шоу у своїх п'єсах «Цезар і Клеопатра», «Свята Іоанна», «Пігмаліон» виступає як тонкий психолог, знавець людських душ, використовує ексцентрики, гротеск, клоунаду.

У живописі реалізм як світобачення найбільш виразно проявився у творчості французьких художників: Франсуа Мілле (1814-1875 рр.), Гюстава Курбе (1819-1877 рр.), Оноре Дом'є (1808-1879 рр.), Каміля Каро (1796-1875 рр.).

Майстер селянської теми («Сіяч», «Людина з мотикою», «Збирачки колосків») Ф. Мілле зображав працю як стан людини, як форму її буття. Ім'я художника Г. Курбе пов'язано із жанровим живописом, життям і сценами свого рідного міста Орнана («Після обіду в Орнані», «Похорон в Орнані»). Реалізм Курбе виражався у правдивому зображенні того, що бачить художник у повсякденному житті.

Розвиваються і збагачуються реалістичні тенденції і в музичному мистецтві ХІХ ст., творчість композиторів-романтиків отримала подальший плідний розвиток у мистецтві реалізму. У всіх видатних композиторів ХІХ ст. романтичні елементи вже тісно переплітаються з реалістичними. Таке переплетення характерне особливо для оперної творчості італійського композитора Д. Верді (1812-1901 рр.), твори якого відзначаються правдивістю відображення життя, втіленням душевних конфліктів, музикою, пов'язаною з яскравим відображенням почуттів героїв та їхніх дій. Найвідоміші опери Д. Верді – «Ріголетто», «Трубадур», «Травіата», «Сила долі», «Дон Карлос», «Отелло».

Представником реалістичного напрямку в музичному мистецтві був російський композитор М. Мусоргський (1839-1881 рр.). У своїх операх «Хованщина», «Борис Годунов», піснях «Сирітка», «Калістрат», фортепіанних творах він відобразив живі людські образи, драматичні події, сильні негативні й позитивні сторони характеру героїв, їх роздуми над сутністю буття і людських взаємовідносин. Демократичність композиторів-реалістів, глибока людяність їх творчості принесли заслужену славу і популярність відомим музикантам ХІХ століття: Б. Сметані, А. Дворжаку, Р. Леонковалло, Д. Пуччіні, П. Чайковському, М. Лисенку тощо.

Натуралізм (природа) склався в останній третині ХІХ ст. Натуралісти прагнули до об'єктивного, точного і безпосереднього зображення реальності, людського характеру, «фотографічного» сприймання дійсності.

Особлива увага представників натуралізму зверталася на навколишнє

середовище, яке, в більшості, розумілося як безпосереднє побутове оточення людини. Цей метод був втілений у творчість видатним французьким письменником Е. Золя (1840-1902 рр.). Він зробив талановиту спробу застосовувати цю теорію та її методи у своїх найкращих романах – «Череве Парижа», «Гроші», «Жерміналь», «Розгром».

Іншими видатними представниками натуралізму в літературі були: французи – брати Едмонд (1822-1896 рр.) і Жюль (1830-1870 рр.) Гонкури, німці – Арно Хольц (1863-1929 рр.), Герхард Гауптман (1862-1946 рр.), американці – Стівен Крейн (1871-1900 рр.), Френк Норіс (1870-1902 рр.), бельгійець Каміль Лемоньє (1844-1919 рр.).

Натуралізм як стиль у художній творчості, знайшов своє відображення не лише в літературі, але й в інших напрямках світової культури. Так, у театральному мистецтві з натуралістичних позицій виступали французький режисер Андре Антуан (1853-1943 рр.), німецький режисер Отто Брам (1856-1912 рр.), у живопису – французькі художники Едуард Мане (1832-1883 рр.), Константен Меньє (1821-1905 рр.), німецька художниця Кете Кольвіц (1867-1945 рр.).

Натуралізм відіграв позитивну роль в європейській і світовій культурі. Він освоював нові теми, піднімав нові пласти дійсності, показував життя знедолених і пригнічених, вивчав соціальне становище різних верств, здійвяв нові прийоми і засоби художнього зображення життя, виявив широкий демократизм і критичні тенденції, що сприяло подальшому розвитку суспільної думки і художньої творчості.

Наприкінці ХІХ ст. виникає чимало альтернативних художніх течій, спрямованих проти натуралізму, зокрема, символізм, імпресіонізм та постімпресіонізм.

Символізм (знак, символ), як літературна течія зароджується у Франції 60-70-х років у творчості таких відомих поетів, як: Шарль Бодлер (1821-1867 рр.), Поль Верлен (1844-1896 рр.), Стефан Малларме (1842-1898 рр.), Артюр Рембо (1854-1891 рр.). Символізм отримав розвиток і в інших країнах: у Німеччині – Стефан Георге (1868-1933 рр.), в Австрії – письменник Гуго Гофмансталь (1874-1923 рр.) і поет Р. Рільке (1875-1926 рр.), в Бельгії – М. Метерлінк (1862-1949 рр.), у Росії – К. Бальмонт (1867-1942 рр.), З. Гіппіус (1869-1945 рр.), О. Блок (1880-1921 рр.).

Пізніше символізм переростає у загальноєвропейське культурне явище, яке охоплює театральне мистецтво, живопис, музику тощо. Зокрема, символізмом захоплювалися французькі живописці П'єр де Шаванн (1824-1898 рр.) і Поль Гоген (1848-1903 рр.), швейцарський – Арнольд Беклін (1827-1901 рр.), норвезький живописець і графік Едвард Мунк (1863-1944 рр.), російський художник М. Врубель (1856-1910 рр.), композитор О. Скрябін (1872-1915 рр.) та багато інших відомих діячів європейської культури.

Характерною рисою символізму було протиставлення мистецтва і реального життя. Особливо символісти обстоювали ідею самоцінності мис-

---

тецтва, яке вони вважали вищим від життя та незалежним від соціальних завдань і проблем. Символізм своєю сутністю у складній містичній формі яскравого індивідуалізму виражав невизнання буржуазного способу життя, тугу за духовною свободою, трагічне передчуття соціальних змін.

Імпресіонізм (франц. Impression – враження) виник у Франції наприкінці 60-х років XIX ст. Цей напрям у мистецтві пов'язаний із творчістю таких видатних художників, як: Едуард Мане (1832-1883 рр.), Клод Моне (1840-1926 рр.), Огюст Ренуар (1841-1919 рр.), Едгар Дега (1834-1917 рр.), Каміль Пісаро (1830-1903 рр.) та ін. Імпресіонізм вплинув не лише на живопис, а й на інші види мистецтва, зокрема, на скульптуру. Так, сучасником і соратником імпресіоністів був великий французький скульптор Огюст Роден (1840-1917 рр.). Його драматичне, пристрасне, героїчно високе мистецтво прославляло красу і шляхетність людини (скульптури «Мислитель», «Поцілунок», «Громадяни Кале») та ін.

Імпресіоністи застосовували у своїй творчості новий метод бачення світу, заснований на безпосередньому враженні глядачів. Головну увагу імпресіоністи зосередили на кольорі й світлі, інтересі до явищ світло-повітряного середовища, кольорово забарвлених тіней тощо. Найбільш послідовне втілення принципи імпресіонізму отримали в творчості художників К. Моне, А. Сіслея, К. Пісаро. Свої твори вони наповнили живим духом природи, показали людину в нерозривній єдності з навколишнім світом, як одухотворену частину самої природи.

Основні риси імпресіонізму отримали свій розвиток у **постімпресіонізмі**. Яскравими представниками цього напрямку були французькі художники П. Сезан, В. Гог, П. Гоген. Вони почали працювати одночасно з імпресіоністами, однак кожен з них являв собою яскраву творчу індивідуальність та залишив свій особистий слід у мистецтві.

Так, П. Сезан (1839-1906 рр.) у своїх портретах, натюрмортах прагнув виявити за допомогою градацій кольору, стійких композиційних конструкцій, незмінних якостей предметного світу його пластичне багатство, логіку структурування, велич природи та органічну єдність форм. Це знайшло відображення в картинах «Береги Марни», «Персики і грушка» та ін.

П. Гоген (1848-1906 рр.) є одним з головних представників постімпресіонізму. Він у своїй творчості використовував синтетичне узагальнення кольору і ліній, прагнув своїми роботами розкрити теми побуту і легенд народів Океанії, створив поетичний світ гармонії людини та природи (картини «Брод», «А ти ревнуєш?») та ін.

Своєрідним було образотворче мистецтво В. Гога (1853-1890 рр.). Його живопис характеризується емоційністю, гостродинамічністю сприйняття життя, соціальним протестом, співчуттям людям праці. У творчості художника часто превалюють трагічні образи, хворобливо експресивний стиль, контрасти кольору, поривчастий ритм, вільна динаміка штриха (картини «Нічне кафе», «Пейзаж у Овері після дощу») та ін.

Поява наприкінці XIX ст. якісно нових культурних течій, які відрізнялись як від романтичних традицій, так і від реалістичного підходу до про-

---

блем людського буття, поширення в філософії ірраціоналістичного світобачення, а в мистецтві декадентських настроїв стало передвістям глибокої кризи, яка характеризує культуру впродовж усього ХХ ст., розпочинаючи з першої світової війни і закінчуючи сьогоднішнім часом.

Питання для самоперевірки

1. Світоглядні та суспільні умови розвитку європейської культури ХІХ ст.
2. Філософія і дослідницький підхід до вивчення природи і суспільних явищ.
3. Промислова революція. Капіталістичний спосіб життя. Наукові відкриття.
4. Розвиток і утвердження національних культур та їх інтеграція у світову культуру.
5. Література, поезія, театр, музика доби ХІХ ст.
6. Різноманітність художніх напрямів у мистецтві.
7. Місце і роль європейської культури ХІХ ст. у світовій культурі.

ЄВРОПЕЙСЬКА КУЛЬТУРА ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

ХХ ст. як динамічне в історії людської цивілізації не могло не позначитися на всьому характері розвитку світової культури. У ХХ ст. наукові досягнення стали настільки значними, що видозмінили умови життя людства всієї земної кулі. Революційні перетворення відбулися у всіх галузях знання і сферах людської життєдіяльності.

У соціально-політичних умовах розвитку європейської культури ХХ ст. основним принципом суспільного життя стає плюралізм (множинність), який означає пряму залежність від науки, техніки і способу життя, світоглядними позиціями та естетичними й етичними цінностями людської особистості.

Культурі ХХ ст. стає притаманна стильова множинність, тобто відхід від відносної єдності культури, що було властиве для попередніх століть, де виразно проявлявся певний домінуючий стиль.

Розмаїття стилів і методів у культурі ХХ ст., що відійшли від класичних прийомів художньої творчості, отримало назву **модернізм** (франц. *modern* – новітній, сучасний). Ця назва стала умовним позначенням всіх напрямів мистецтва ХХ ст., для яких характерна відмова від традиційних методів художнього відображення світу.

Модерністське мистецтво початку ХХ ст. рухалося у напрямі звільнення змісту, композиції і форми художнього твору від усіляких правил і обмежень; суб'єктивність і свобода митця стають головним чинником його творчості.

Експресіонізм рішуче пориває з традиційним мистецтвом. Йому притаманні хвороблива напруга емоцій, ірраціональність образів, протест проти сучасної дійсності, суб'єктивний погляд на світ, кричущі кольори, депресія, асиметричність зображень, особисті переживання та контрастні лінії.

Найбільш авторитетною фігурою серед талановитих європейських митців-експресіоністів був Е. Нольдке (1867-1956 рр.). Його художні полотна насичені містиккою на євангельські теми: «Темна вечерея», «Христос серед дітей», «Єва» та ін.

Першою течією експресіоністського мистецтва ХХ ст. вважається **фовізм** (франц. *fauve* – дикий). Фовістами французька критика назвала групу молодих художників, у яку входили: А. Матісс, А. Дерен, М. Вламінк, А. Марке та ін. Цю групу митців поєднувало прагнення до художніх експериментів із кольором, до створення художніх образів винятково за допомогою яскравої, відкритої (чистої) барви, експресивних, напружених кольорових симфоній.

Найяскравіші риси фовізму проявилися у творчості А. Матісса (1869-1954 рр.). Його полотнам притаманні декоративна виразність, мажорна гармонія барв, життєстверджуюча тенденція відображення краси і буття. Найхарактерніші роботи А. Матісса – «Танець» і «Музика». Вони побудовані на контрасті трьох основних фарб: синього неба, зеленої землі та червоного кольору оголених людських фігур.

Розквіт європейського експресіонізму загалом завершився на початку 30-х років. Однак, його ідеї та прийоми продовжують впливати на творчість різних за поглядами діячів культури, адже експресіонізму була притаманна найхарактерніша риса для культури ХХ ст. – загострено контрастне бачення світу.

Художнім напрямом, що мав довгочасні наслідки і спричинив значний вплив на розвиток модерністського мистецтва, був кубізм (франц. cube – куб). Його представники – П. Пікассо, Ж. Брак, Ф. Леже, Р. Делоне – прагнули виразити свій внутрішній світ, вважаючи його єдиним джерелом творчого натхнення. Вони сповідували тяжіння до експерименту, пошуку нових зображувальних способів і прийомів.

Найвизначніша роль у становленні кубізму належала іспанському художнику і скульптору П. Пікассо (1883-1973 рр.) та французові Ж. Браку (1882-1963 рр.). У їхніх творах цей напрям у мистецтві набув найдосконаліших форм. Зародження кубізму теоретики пов'язують з картиною П. Пікассо «Авіньонські дівчата», де художник зображує людське тіло, що складається з окремих площин: обличчя людей схожі на маски; носи – неправдоподібно тонкі; вуха – непропорційно великі. Геометризація форм, накреслена в «Авіньонських дівчатах», стала однією з характерних ознак образотворчості кубістів.

Ще одним різновидом модернізму першої половини ХХ ст. став дадаїзм (франц. dadaisme – конячка, коник) – авангардистський напрям у західноєвропейському мистецтві, що склався, головним чином, у Швейцарії, Франції, Німеччині. Дадаїстів різних країн об'єднала ненависть до війни, паразитуючої на кривавій бойні між народами. Своїм ворогом художники вважали будь-який авторитет, будь-яку традицію і навіть мистецтво. На думку дадаїстів, можна малювати картини в темряві, не розрізняючи барв на полотні і палітрі (Г. Ріхтер), робити автоматичні, несвідомі малюнки (Г. Арп), демонструвати на виставках, наприклад, праску з шипами, нічний горщик, віконну раму, пісуар тощо. Вони вважали, що мистецтво утворює нерівність поміж людей, а слово «художник» звучить як образа.

У західноєвропейській культурі 20-х років як новий художній напрям виник сюрреалізм (франц. surrealism – надреалізм, зверхреалізм). Сюрреалізм спирався лише на інтуїцію, а творчість розглядалася як ірраціональний містичний акт у маячному світі підсвідомості. Цей світ в уявленнях сюрреалістів бачився у фантастичних химерах, дивовижних відчуттях і переживаннях, снах, ірраціональному сприйнятті дійсності. Своїм попередником сюрреалісти оголосили вихідця з Росії, французького живописця і графіка М. Шагала, який у своїх творчих роботах поєднував хаос підсвідомості з фотографічним відтворенням суто реальних деталей і предметів.

Найяскравішим представником сюрреалізму був відомий іспанський художник С. Далі (1904-1989 рр.). Його картини наповнені страхіттям, фантазмагорією, маячною, нісенітницями і неприродними ситуаціями,

---

поєднанням предметів, уявленнями про безглуздість буття. Наприклад, це може бути людська фігура з картотечними шухлядами в животі («Антропоморфна шафа»), слони на довгих павучих ніжках («Спокуса св. Антонія»), годинник-серветка, що звисає зі столу («Збереження пам'яті») тощо. Сюрреалізм увійшов у досвід мистецтва ХХ ст. як його невід'ємна складова, мобілізувавши могутні сили людської підсвідомості, як однієї з джерел художньої творчості.

Як крайня школа модернізму в художньому мистецтві ХХ ст. виникла нова течія – **абстракціонізм** (лат. *abstractio* – далекий від дійсності). Абстракціонізм проголосив у живопису, скульптурі і графіці відмову від зображення реальних предметів і явищ, художніх образів від конкретного сюжету, об'єкта засобами використання кольорових сполучень, геометричних площин, прямих або ламаних ліній, що мають викликати найрізноманітніші асоціації.

Основоположниками абстракціонізму стали художники Піт Мондріан (1872-1944 рр.), Василь Кандинський (1866-1944 рр.), Казимир Малевич (1878-1935 рр.).

Один із засновників абстракціонізму – голландський художник П. Мондріан – проголосив створення універсального світу за допомогою прямокутників різного кольору, відокремлених один від одного прямою лінією. Полотна П. Мондріана наповнені вертикальними і горизонтальними площинами, чорними прямими лініями, трьома «чистими» кольорами – червоного, синього, жовтого, а іноді просто білою площиною, поділеною двома, трьома лініями («Композиція», 1921 р.).

В. Кандинський створив близько ста переважно абстрактних полотен. Він пояснював свою художню манеру тим, що у світі, де наука, релігія і мораль розкладаються, ідеали руйнуються, живопис має відображати «незалежне від матерії життя». Художник вважав, що «чисті» кольори і лінії можуть передавати внутрішнє «духовне звучання» та невиявлені почуття і передчуття. Кожен колір в його уявленні відповідає певному душевному стану: жовтий – колір божевілля; синій – поклик у безмежжя простору, фіолетовий – біль, згасання. Багата уява, тонке почуття колориту, динамічність, насиченість барв, асоціативність підкреслювали індивідуальність художника, його пошук нових виражальних способів і матеріалів («Імпровізація», 1912 р.).

К. Малевич поєднав вразливий абстракціонізм В. Кандинського і геометричний абстракціонізм П. Мондріана у винайденому ним *супрематизмі* (лат. *supremus* – найвищий). У своїх теоретичних роботах він говорив, що у супрематизмі «про живопис не може бути й мови, живопис давно пережив себе, а сам художник – пересуд минулого». У прагненні абсолютної «чистоти відчуттів» він створював композиції з чорних, червоних і білих квадратів. Його «Чорний квадрат» увійшов в історію як найвищий вираз крайнощів модерністського мистецтва.

Упродовж усього ХХ ст. модернізм, як і всі його стильові різновиди, реалізував себе в різних видах мистецтва – архітектурі, скульптурі, літературі, театрі, музиці тощо.

Видатним архітектором, чия творчість визначила магістральні шляхи розвитку будівництва у ХХ ст., став архітектор Ле Корбюз'є (1887-1965 рр.), який принцип функціоналізму вбачав у поєднанні нових технологічних можливостей з новими естетичними запитами, що розкривало широкі можливості для масового будівництва. Великою перевагою функціоналізму було те, що він надав змогу використовувати національні, традиційні та інші особливості місця проживання (багатоповерхові будинки у міських районах з високою густотою населення, збереження котеджів на околицях – в Англії, і навпаки, – винесення багатоповерхових будинків у передмістя (Париж, Берлін).

Найбільш «живучими» і плідними виявилися принципи функціоналізму й органічної архітектури, які М. Корбюз'є прагнув зблизити в останніх роботах (капела Нотр-Дам дю О в Рошані). Слідом за ним низка архітекторів продовжувала пошуки найбільш економної і зручної, але й художньо виразної форми, особливо у громадських спорудах.

Скульптурне мистецтво модерністського напрямку в ХХ ст. представляють французькі митці Є. Бурдель («Геракл», «Пенелопа», «Сафо»), А. Майоль («Ніч», «Помона», «Середземномор'є»), українець, один із основоположників кубізму – О. Архипенко, румун Бринкуші та ін.

Модернізм у літературі найбільш яскраво представлений творчістю австрійського письменника Ф. Кафки (1883-1922 рр.). Для цього письменника характерне уявлення про світ як систему, ворожу людині. Ф. Кафка у своїх романах «Замок», «Процес», «Америка» з приголомшливою силою показав нездатність людей до взаємних контактів, безсилля людини, яка живе в бюрократичних тенетах оточуючої дійсності і відчуває постійний страх, відчай, пригнобленість і смуток.

Модерністські напрями у мистецтві були притаманні і поетичній літературі ХХ ст. Засновником поезії модерну (кубізму) став французький поет Г. Аполлінер (1880-1918 рр.). Поет вважав, що мистецтво повинне відображати лише індивідуальність митця, його власні думки, почуття, погляди на світ. Вірші Г. Аполлінера («Зона», «Я – життя», «Крокуй скоріше» та ін.) сповнені тугою за гуманізмом, анархічним протестом проти безсердечності, невірою у перспективу розвитку людської цивілізації.

У 40-50 рр. в європейській літературі відбувається радикальний перегляд уявлень про нову людину і її духовно-естетичні цінності. Стає модним і широко входить в літературну творчість екзистенціалізм (лат. *exsistentia* – існування). Цей напрям проявив себе в творчості французького письменника, філософа і публіциста Ж. Сартра, який у своїх творах досліджує трагедію особистості, закинutoї у ворожий для неї світ, в якому зруйновані духовно-моральні цінності і гуманістичні принципи загальнолюдської культури.

Модернізм у театрі ХХ ст. заявив про себе як заперечення будь-яких класичних традицій і створення так званого «антитеатру», в якому людське буття розглядається як абсурд, життя втрачає будь-який сенс, де над людиною нависає загроза смерті. У театральному модерні переважає мотив абсурдності людських зусиль, ворожість людей, неможливість взаєморозуміння, де почуття відчаю, тривоги і страху постійно супроводжують людську особистість, вчинки якої не підпорядковані жодній логіці. П'єси німецького драматурга-експресіоніста Г. Кайзера (1878-1945 рр.) з публічних драм перетворилися в «драми крику», в яких переважають алегоричні мотиви: війна, смерть, гріх, кохання («Солдат Ганака», «Газ», «Громадяни Кале»).

Одним із найзначніших особистостей, які формували театр ХХ ст., був німецький драматург, письменник і режисер Б. Брехт (1898-1956 рр.). Використовуючи ряд прийомів, якими вирізняється так званий «театр абсурду» (зображення сновидінь, маячня, гротеск, фантастика), Б. Брехт пропагував і розвивав у театральному мистецтві реалістичний і інтелектуальний напрям. Його п'єси проникнуті різкою критикою соціальних і моральних засад суспільних відносин та гуманістичним і антивоєнним пафосом («Тригрошова опера», «Матінка Кураж», «Життя Галілея»).

Світ сучасної драматургії постав би сьогодні перед нами однобічно, якби не були згадані п'єси драматургів ХХ ст. – А. Міллера, Т. Уільямса, Ю. О'Ніла, Ш. О'Кейсі та ін., які продовжили реалістичні традиції театру ХІХ ст. (Г. Ібсена, А. Стрінберга, А. Чехова, М. Горького, М. Куліша, Л. Українки, І. Франка) і збагатили його художніми знахідками сьогодення часу.

У музичному мистецтві початок ХХ ст. позначений різким посиленням ідейно-стилістичної конфронтації між різними напрямками, стрімкою зміною художніх течій. Вже у 90-ті роки минулого століття висунулися впливові лідери нових музичних течій – Р. Штраус, М. Рeger у Німеччині, К. Дебюссі – у Франції, Г. Малер – в Австрії, Дж. Пуччіні – в Італії, Я. Сібелліус – у Фінляндії, Л. Яначек – у Чехії. Тоді в російській музиці пролунали голоси О. Скриябіна, С. Рахманінова, М. Метнера, І. Стравінського, С. Прокоф'єва.

Музика ХХ ст. зазнавала процесів, подібних до інших видів мистецтва. Експресіонізм як художній напрям у музиці емоційно виразив різні стани і роздуми людини, пов'язані з афективною стороною психіки, настроїв, жаху, відчаю, безсилля. Композитор А. Шенберг у творі «Місячний П'єро» довів стан афекту до кульмінації, крику. Він уперше ввів нотований спів-декламацію, який виражає схвильовану мову, емоційну вибуховість, вигуки, крики, стогін, різні перепади звучності, гостродисонансні співзвучання, застосування людського голосу як інструмента.

ХХ ст. ознаменоване відкриттям і феноменально швидким поширенням нових видів і жанрів музики, розрахованих на масову аудиторію. Так, у 20-ті роки завойовує популярність джаз, а у 50-60-ті – рок. Одним із виконавців, визнаних реформаторів популярної музики ХХ ст., був співак Е. Преслі, який у середині 50-х років завоював сцену для рок-н-ролу – синтетичного напрямку, що виник із блюзу, джазу, свінгу та ін. напрямів.

Продовжувачами Е. Преслі стали: К. Річард, групи «Енімалс», «Ролінг Стоунз» і багато інших. Епоху в рок-музиці ХХ ст. склала творчість «The Beatles» – квартету у складі Дж. Леннона, П. Маккартні, Дж. Гаррісона і Р. Старра. Почавши виступи у 1960 р., «хлопці з Ліверпуля» незабаром завойовують своїми піснями всі топ-позиції престижних хіт-парадів. Рок-музика здобуває прихильність молоді на всіх континентах, незалежно від мови і релігії, та стає символом протесту проти усталених традицій.

У 70-ті роки ХХ ст. розвиток європейської культури визначає новий етап, що отримав назву **постмодернізм**. Постмодернізм у буквальному перекладі означає «післясучасність». Постмодернізм і сьогодні можна назвати символом сучасного мистецтва, якому постмодерністи дали назву – «концептуальне мистецтво». Воно характеризується своєю антиестетичністю, відмовою від художньої логіки, схильністю до саморефлексії і самоаналізу. Використання природних і соціальних об'єктів як матеріалу для творчості призводить мистецтво до знищення, розчинення його у навколишньому середовищі. Залежно від використання матеріалу в концептуальному мистецтві, можна вирізнити такі течії: боді-арт, лент-арт, фолк-рок, панк, метал, відеоарт, перфоменс та ще багато так званих «елітарних» напрямів художньої творчості.

До числа принципових нових явищ, пов'язаних із ХХ-ХХІ ст., належить виникнення такого культурного феномена, як «масова культура». Цей термін був введений американською соціологією і став частиною більш загальної тенденції «масового суспільства».

На сьогодні вже склалося стійке уявлення про коло явищ, які належать до масової культури. Це та частина популярних розважальних жанрів (детективно-поліцейських, пригодницьких, мелодраматичних, комедійних романів, п'єс і фільмів, естрадної музики, коміксів тощо), яка містить певні шаблони, стереотипи і розрахована на споживче, а не самостійне, творче сприйняття.

У наш час мільйони людей в різних країнах одночасно можуть отримувати один і той же комплект сьогоденних новин, дивитися одні і ті ж фільми і спортивні змагання, слухати одних і тих же співаків чи політичних діячів. Масова культура стандартизує все – від умов побуту, харчування й одягу – до бажань, думок й ідеалів. І все це відбувається завдяки ЗМК (засобам масової комунікації), які нав'язують людям, що належать до різних соціальних прошарків, однакові соціальні стереотипи.

У ХХІ ст. активно відбувається діалог культур між Сходом і Заходом, у якому видатні діячі культури і науки Заходу відкривають для себе ідейно-естетичні цінності культурної спадщини Сходу, і поєднують їх із досягненнями культур народів Заходу. Сьогодні стало зрозумілим, що діалог культур передбачає взаєморозуміння і спілкування не лише між різними культурними утвореннями у межах великих культурних зон, а й вимагає духовного зближення величезних культурних регіонів, які сформували впродовж всієї цивілізації свій комплекс характерних для них рис і особливостей.

Питання для самоперевірки

1. Революційні перетворення у галузях знань і людської життєдіяльності.
2. Соціально-політичні умови розвитку європейської культури ХХ ст.
3. Пліуралізм напрямів, стилів і методів в образотворчому мистецтві ХХ-ХХІ ст.
4. Модернізм і його різновиди у ХХ-ХХІ ст.
5. Постмодернізм як символ сучасної епохи.

Рекомендована література

1. Белый А. Символизм как миропонимание / А. Белый ; [сост., вступ. ст. и примеч. Л. А. Сугай]. – М. : Республика, 1994. – 528 с.
1. Дмитриев А. С. XIX век – век гуманизма / А. С. Дмитриев ; [под ред. Н. А. Соловьевой]. – М. : Высшая школа, 1991. – 637 с.
2. Дмитриева Н. А. Краткая история искусств / Н. А. Дмитриева. – 3-е изд., доп. – М. : Искусство, 1990. – 318 с.
3. Затонский Д. В. Европейский реализм XIX века : линии и лики : монография / Д. В. Затонский. – Киев : Наукова думка, 1984. – 278 с.
4. Ильина Т. В. История искусств. Западноевропейское искусство / Т. В. Ильина. – 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Высш. шк., 2000. — 368 с.
5. Модернізм : доба модерну і доба авангарду. Постмодернізм [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://referaty.pp.ua>. — Назва з контейнера.
6. Исторические источники по Новой и Новейшей истории стран Европы и Америки на русском языке [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.hist.msu.ru>. — Назва з контейнера.
7. Мистецтво двадцятого століття : оновлення методів та напрямків [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://osvita.ua>. — Назва з контейнера.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ: ВИТОКИ. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Культура України сягає глибинної давнини й виникла на ранніх стадіях розвитку суспільства і нерозривно пов'язана з його історично-культурним розвитком. Найдавніші сліди перебування людини в Україні датуються періодом кам'яної доби, про що свідчать стоянки первісної людини, які з'явилися декілька сот тисяч років тому в епоху палеоліту. У наступні епохи людина наполегливо розширювала сферу своєї діяльності, опанувала територію і природні багатства, вдосконалювала знаряддя праці, переходила від примітивних форм збирання, полювання та рибальства до землеробства і скотарства.

Про достатньо високий рівень розвитку землеробства, скотарства і ремесел на території України відомо з археологічних пам'яток трипільської культури (IV-III тис. до н. е., назва походить від с. Трипілья біля Києва). Трипільські племена, що проживали тут, були обізнані з обробіткою заліза, міді, вміли виготовляти знаряддя праці, зброю, ювелірні прикраси, ліпити досконалий гончарний посуд. Трипільська культура залишила глибокий слід в історії української культури, проте пов'язувати трипільців з праукраїнцями немає підстав, так як цей етнічно-культурний зв'язок наукою не доведено.

У наступні століття в Україні відбувається формування нових етнічних і культурних спільностей. Серед них можна назвати кіммерійців – першого народу на українській землі, ім'я якого зберігалося в історичних джерелах. Культура кіммерійців охоплює період з 1500-700 рр. до н. е. Вона характеризується розвиненим скотарством, високою досконалістю виготовлення бронзи, кераміки і виробів із заліза, яке поступово витісняє більш дорожчу бронзу. В період кіммерійської культури в Україні спостерігається подальше вдосконалення засобів виробництва, постають численні городища, обведені ровами і обнесені високими валами.

Кіммерійців у VIII ст. до н. е. витісняють племена скіфів, які утворили в причорноморських степах примітивне ранньокласове об'єднання – Скіфію, культуру якої описують античні джерела (Геродот, Гіппократ та ін). Частина скіфів змішалася з місцевим населенням і створила з ним єдину культуру, яка залишила людству такі шедеври скіфського мистецтва, як малюнки на відомих вазах з Гайманової та Чортомлицької могил, гребінь із Солохи, знамениту пектораль з Товстої могили, високохудожню кераміку, прикрашену геометричним орнаментом. Скіфське мистецтво в подальшому відіграло важливу роль у формуванні слов'янської культури і житлового будівництва.

З початком грецької колонізації Причорномор'я (VII ст. до н. е.) на скіфів усе більше впливає антична культура. Греки заснували міста-колонії:

Тіра на Дністрі, Ольвію на Південному Бузі, Херсонес біля Севастополя, перетворивши їх на центри торгівлі, ремесел та образотворчого мистецтва. Пам'ятки мистецтва грецьких колоній дійшли до нас розвиненими формами архітектури, скульптури, теракотових фігурок, настінних розписів, надгробних рельєфів, різьблених саркофагів та ін. Вплив грецької культури на місцеве населення позначився, передусім, на виробництві посуду, ювелірних виробів, предметів духовного вжитку, будівельній техніці. Отже, грецька культура відіграла велику роль в історії України, поширюючи серед населення високу культуру античного світу, що сприяло значному розвитку слов'янської культури.

У III ст. до н. е. на землі України з Волги й Уралу приходять войовничі племена сарматів, які, підкоривши скіфів, опановують українські південні степи. Сармати продовжували традиції скіфського мистецтва, водночас засвоювали багатство культури грецьких колоній.

На початку III ст. н. е. з Балтики на українські землі приходять племена готів, які витісняють сарматів і рештки скіфського населення. Готи, в свою чергу, засвоюють скіфсько-сарматську і грецьку культуру, приймають християнство і в подальшому впливають на слов'янську культуру, особливо щодо військової організації.

У IV ст. н. е. через землі України проходять племена гунів, які розгромили Готську державу.

Велике переселення народів спричинило умови для широкого розселення слов'янських племен, в тому числі й на землі сучасної України. Археологічні, етнографічні та лінгвістичні пам'ятки культури дають можливість стверджувати, що хліборобсько-скотарські племена слов'ян, які проживали в лісостепу, на Поліссі та частково в степу, виходять на історичну арену у I-II ст. н. е.

Про це свідчать залишки поселень і могильників так званої *зарубинецької* культури, яку було відкрито біля с. Зарубинці на Київщині. Населення займалося скотарством і землеробством, і хоча ремесла ще не виділялися, плавка заліза та ковальство вже були відомі.

Наступний період формування східнослов'янських племен пов'язаний з пам'ятками *черняхівської* культури (III-IV ст. н. е.), яка була відкрита біля с. Черняхова (Київщина).

Трипільці проживали окремими родами в поселеннях. Вони ставили собі «город» для спільної боротьби з ворогами, будували зручні двоповерхові будівлі, вшановували власних богів, мали оригінальні уявлення про будову Всесвіту. На території України відомо більше двох тисяч таких поселень, біля яких виростали «остроги» – поселення купців, які організовували торгівлю. Зарубинецьку і черняхівську культури характеризує, передусім, кераміка. Кераміку зарубинецької культури виробляли вручну з чорної глини, а черняхівської – із сірої з допомогою гончарного круга. Всі ці археологічні знахідки свідчать про високу культуру східнослов'янських племен.

З IV ст. слов'яни включаються в процес великого переселення народів, який виводить їх на широкі простори до Чорного моря та Каспію. У процесі переселення вони розділяються на дві великі частини – антів, на сході, які вважаються прямими нащадками українців, та венетів – на заході.

Анти створили союз давньослов'янських племен – своєрідне державне утворення, яке проіснувало три сторіччя – від кінця IV до початку VII ст. У державі антів панував демократичний лад грецького типу, однак дійсну владу мали племенні князі, авторитет яких визнавав весь народ. Відомими були князі Бож (380-ті рр.), Пірогост, Ардагост та Мезимир (550-ті рр.). На початку VI ст. анти мали контакти з Візантією, однак ходили також проти неї військовими походами.

Серцевиною культури стародавніх слов'ян, як культури будь-якого народу, є світогляд. Уяву про світогляд антів дають їхні релігійні вірування. У їх віруваннях відображено шанобливе ставлення до навколишнього середовища – перш за все, до сонця, води, землі, дерев, тварин і птахів, яких вони вважали живими істотами. З допомогою ранніх форм релігії стародавні слов'яни вчилися узагальнювати життєвий досвід, розвивати уяву про навколишній світ, шукати першопричину буття. З давніх часів кожне плем'я слов'ян поклонялося своєму богові, але з часом складається пантеон слов'янських богів (Перун, Дажбог, Стрибог, Волос, Лада та ін.).

У житті антів важливе місце посідало мистецтво: одяг чоловіків і жінок був прикрашений вишивками, дівчата носили намиста, вінки, орнаментом прикрашувались побутові речі і зброя. Знахідки скарбів на околицях Дніпра, зокрема Мартинівського скарбу, засвідчили, що золоті, срібні та бронзові прикраси інкрустувалися самоцвітами.

Археологічні пам'ятки сотень селищ і городищ антської доби свідчать, що Правобережна Україна від Києва до Карпат була заселена праукраїнськими племенами, що мали високий рівень культури.

Таким чином, стародавня слов'янська культура на українських землях формувалася впродовж тривалого часу, і в даному процесі значну роль відігравали, з одного боку, традиції місцевих народів – передусім, антів, а з іншого – культурні зв'язки з сусідніми народами. Ця культура характеризується цілістю і самобутністю. На її основі виникла культура Київської Русі.

У процесі розкладу первіснообщинного ладу серед східних слов'ян формуються феодальні відносини, виникають племенні союзи полян, сіверян, древлян, дулибів, уличів, тиверців, білих хорват та ін., а згодом, у IX ст. ранньофеодальні князівства (Київське і Новгородське) об'єднуються в єдину державу – Київську Русь, яка стала однією з наймогутніших у середньовічній Європі.

Культура Київської Русі – видатне явище світової середньовічної культури. Вона охоплює IX – середину XIII ст. Вона розвивалася у загальному контексті світової культури, але мала лише її властиві риси, зумовлені конкретними історичними обставинами і східнослов'янськими традиція-

---

ми, що найяскравіше виявилось в господарюванні, плануванні і забудові міст, у композиційних особливостях ансамблів і окремих споруд, своєрідності декоративно-прикладних промислах і ремеслах, народних знаннях, уявленнях і моралі.

При розкопках стародавніх міст – Києва, Галича, Чернігова, Володимира-Волинського та ін. археологи знаходять велику кількість знарядь праці, особливо сільського господарства, костяних гребенів, прикрас із кольорових металів і скла, які відносяться ще дохристиянської епохи Київської Русі. Великих масштабів досягло видобування залізної руди, що дало змогу руським ковалям виготовляти високоякісні вироби із заліза.

Виняткової витонченості досягло ювелірне мистецтво. У басейні річки Рось знайдений скарб речей, серед яких особливо виділялися срібні фігурки коней із золотими гривами та копитами, і срібні фігурки чоловіків у типовому слов'янському одязі з вишивкою на сорочці. Далеко за межами Київської Русі славилися витвори давньоруських майстрів – браслети, каблучки, коралові намиста, виготовлені у техніці черні і скані.

Складною композицією відзначається 3-х ярусна кам'яна скульптура, знайдена біля річки Збруч на Тернопільщині, яка має два з половиною метри висоти і важить близько тонни. Відомо також, що на пагорбі Теремного палацу стояла каплиця, у якій знаходились дерев'яні скульптури Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога та інших язичницьких богів слов'ян.

На Русі, ще до запровадження християнства як державної релігії, зароджується писемність, складаються моральні і правові норми, спостерігаються зародки театральних дійств.

Виникнення писемності у слов'ян, як і в інших народів, було зумовлено об'єктивними причинами, необхідністю задовольняти потреби у спілкуванні (торгівельні, дипломатичні, культурні зв'язки). У записах Константина Філософа (Кирила) (827-869 рр.) повідомляється, що під час поїздки в Хазарію він бачив «Євангеліє», і «Псалтир», написані руськими письменами.

Першими значними пам'ятками давньоруської писемності вважаються угоди Русі з Візантією – 911, 945, 971 років, написані двома мовами – грецькою і руською.

Величезною скарбницею духовної культури Київської Русі була усна народна творчість: билини, пісні, приказки, казки, байки, легенди, заклинання. До нашого часу збереглися дохристиянські старовинні обряди, пов'язані з трудовою діяльністю, весільні обрядові пісні, поховальні плачі, купальські звичаї, колядки.

Вирішальну роль у розвитку культури Київської Русі відіграло прийняття християнства, яке остаточно запровадив київський князь Володимир Великий у 988 р.

Християнство стає основою єдності і могутності держави, її соціально-політичного і культурного життя. Християнізація Русі відіграла прогресивну роль в історичному розвитку українського народу, сприяла

всебічному збагаченню культури, встановленню та зміцненню державно-політичних і культурних зв'язків Київської Русі з країнами Близького Сходу і Західної Європи.

Помітну роль у культурному житті Русі, зокрема становленні її державної символіки, відігравали тісні зв'язки Київської Русі з Візантією. Візантійська християнська концепція богообраної імператорської влади відчутно вплинула на формування самодержавства Київської Русі. Так, на монетах, які карбувалися за життя Володимира, він зображався подібно до візантійських імператорів – в короні та зі скіпетром – одним із символів імператорської влади. На цих монетах вперше з'являється і родовий знак київських князів – тризуб.

Візантійським впливом позначені література, архітектура, рельєфна скульптура, малярство – іконопис, монументальний живопис, книжкова мініатюра, церковна музика. Проте не можна зводити культуру Русі лише до візантійських впливів, адже Київська Русь межувала з багатьма країнами, з якими мала активні економічні, політичні і культурні зв'язки.

У процесі становлення і утвердження Київської Русі як держави християнство поступово втрачає візантійську форму, вбираючи в себе елементи народних слов'янських звичаїв, ритуалів, естетичних запитів східних слов'ян. Візантійські церковні канони поступово пристосовуються до особливостей давньоруського етносу. Хоча церква наполегливо боролася з язичництвом, однак так і не змогла викоренити вікові старослов'янські традиції. Християнство змушене було вбирати в себе язичницькі культури і обряди, стародавні колядки і щедрівки та інші календарні свята українців.

З прийняттям християнства розширюється використання та прискорюється розвиток писемної літератури. Православ'я допускало богослужіння рідною для народу мовою, що сприяло появі книги і збільшенню кількості освічених людей. Літературною мовою стала церковнослов'янська, яка прийшла на Русь разом із богослужбовими книгами та церковними відправами з Болгарії.

Книги писалися в основному при монастирях і храмах спеціальними переписувачами – монахами чи дияконами. Писали їх на пергаменті чорнилом, виготовленим з дубової кори, гусячим пером. Найдавніші книги, що дійшли до нас – «Остромирово Євангеліє» (1057 р.), «Ізборники князя Святослава Ярославовича» (1073 і 1076 рр.) – писані так званим уставом.

Водночас з'являється і оригінальна література. Це, передусім, літопис «Повість минулих літ», започаткований близько 1039 р. ченцем Печерського монастиря. Продовжував літопис Никон, а остаточно упорядкував його у 1112 р. Нестор.

Перлиною давньоруської літератури по праву вважається «Слово о полку Ігоровім» (1187 р.) невідомого автора, яке не мало аналогів у візантійській та європейській літературі, поєднуючи в собі жанрові ознаки авторського твору і фольклорних елементів пісень і плачів. Цей твір є чи не найбільше переконливим свідченням зрілості руської літератури, її са-

---

мобутності і оригінальності. Одним із джерел натхнення для автора цього шедедру стала народна творчість слов'янського народу.

Цінною пам'яткою староукраїнського письменства є «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям». У «Повчанні...» можна виділити три окремих частини. У першій частині автор від імені князя Я. Мудрого звертається з посланням до його синів, закликає їх жити у мирі, злагоді та любові, не переступати законів. У другій частині автор говорить про обов'язки щодо ближнього та моралі доброго господаря. Він наказує допомагати бідним, брати в опіку вдів і сиріт, забороняє карати смертю. У третій частині «Повчання...» Володимир описує різні пригоди та небезпеки у своєму житті, де доводить, що порядність і мораль є основою перемоги над самим собою і ворогами.

Розвиток культури на Русі вимагав підготовки освічених людей, відкриття шкіл, створення певної системи освіти.

Після офіційного запровадження християнства Володимир збудував на Старокиївській горі церковну школу для дітей знаті. З літопису відомо, що син Володимира Я. Мудрий у Новгороді 1054 р. заснував школу для 300 дітей старост і духовних осіб.

Шкільна освіта за часів В. Великого і Я. Мудрого стає частиною загальнодержавної і церковної політики Київської Русі. Утворюються три типи шкіл: палацова школа підвищеного типу, школа для підготовки священиків і світська школа, де навчались переважно діти купецького й ремісничого населення. Навчання вели дяки і священики. Вони вчили читати і писати, використовуючи богослужбні книги, найчастіше Псалтир. Довше навчалися кандидати на духовний сан, докладно вивчаючи Святе Письмо.

Школи організовувалися за грецьким зразком: програма античної елементарної (початкової) школи поєднувала інтелектуальне, музичне й фізичне навчання. Виходячи з державних потреб, у школах вивчали, основи письма, читання, арифметику, спів, музику, поетику, риторичку, іноземні мови передусім грецьку й латинську. Вищу освіту визначали філософія і риторика. З певними змінами збереглися до наших днів всі три ступені античного навчального процесу – початкова школа, середня й вища.

При Києво-Печерському монастирі в XI ст. виникає центр підготовки вищого духовенства, художників, лікарів, каліграфів, перекладачів, що, безперечно, підсилює розвиток освіти й науки.

Науковими центрами на Русі в період розквіту Київської держави були, передусім, Київ, Новгород, а поряд з ними велике значення мали Полоцьк, Чернігів, Володимир-Волинський, Луцьк, Холм, Овруч, Переяслав-Залеський. Там існували школи, передусім, засновані духовенством. Серед них було багато вчителів, письменників, ораторів, художників, літописців, творців тодішньої української науки.

Головними науками на той час були: богослов'я, філософія, історія. Відомості з природознавства і Всесвіту черпалися з перекладних книг: «Шестоднев», «Фізіолог», «Християнська типографія». Як правові дже-

---

рела широко використовувались «Статут Володимира Мономаха» та збірка норм давньоруського права – «Руська правда».

Видатним філософом і літератором Стародавньої Русі був Даниїл Заточник, автор «Слова Даниїла Заточника», в якому він описує розум і мудрість людини, наводить висловлювання античних філософів – Плутарха, Демокріта, Діогена, Геродота, Арістотеля, Піфагора та ін.

Багатством художніх прийомів ораторського мистецтва відзначаються твори К. Туровського, який висловлюється за свободу волі людини, розуміючи її як свободу вибору між злом і добром.

Успішно розвивається й історична наука. Літописи висвітлюють історію людства від створення світу й до відомостей, які черпаються з Біблії та грецьких джерел, надають свій виклад про походження слов'ян, їхню мову, описують звичаї племен, що належали до Київської держави. Найдавнішими з них є «Велесова книга» та інші, що збереглися у пізніших записах. Значну літописну роботу вели ченці Видубицького монастиря, зокрема ігумен Сельвєстр. Поряд з монастирськими існували й приватні історики-літописці при княжих дворах. Літописці зосереджували більшу увагу на місцевих подіях. Кожен літопис набуває яскравих індивідуальних особливостей, що виявляються в його політичній спрямованості, у стилі викладу й мови. Історію південноруських князівств XII ст. викладено, зокрема, в Київському та Галицько-Волинському літописах. Галицько-Волинському літопису властиві риси, характерні для західноукраїнського літописання: відчутніший вплив європейських хронік, менша кількість відомостей із церковного життя, роздумів релігійного змісту, мовні особливості.

Починаючи з XI ст., важливим елементом суспільства стає педагогічна думка. Серед найдавніших пам'яток на особливу увагу заслуговує «Ізборник Святослава 1076», складений у Києві на основі візантійських та оригінальних рукописів. Тут вміщено повчання на морально-етичні теми, відзначається користь знань і читання книг, розповідається про норми поведінки в різних побутових обставинах.

Своєрідність давньоруської педагогічної думки виявляється в її орієнтації на суспільно-корисні цінності. Автори протиставляють труд лінощам (Володимир Мономах), творчий пошук істини – сліпому наслідуванню догм (Климент Смолятич), добродетя – хабарництву (Кирило Туровський), розум – глупству (Даниїл Заточник). Гуманізуючою основою педагогічної думки виступає ідея патріотизму, єдності Руської землі, морального удосконалення особистості.

Визначаючи розвиток духовної культури Київської Русі, варто зазначити, що вже в XI-XII ст. на Русі з'явилися свої вчені-природодослідники. Наприклад, київський монах Агапіт займався медициною. В «Києво-Печерському патерику» зазначається, що Агапіт лікував не лише заможних людей, зокрема князів, але й простих, незаможних. Він зцілював запалення, шкірні хвороби, широко використовуючи при цьому відвари з трав і

коренів. Відомі імена і світських лікарів Іоанна Смереки, Петра Сиріанина, Євпраксії Мстиславівни.

Перший науковий медичний трактат «Алімма» (Мазі) написала в середині XII ст. Євпраксія-Зоя, онука В. Мономаха, яка здобула медичну освіту в Києві, а поглибила її у Греції. Написаний нею трактат має п'ять частин і двадцять дев'ять розділів, що свідчить про об'ємні і глибокі знання автора з тогочасної медичної науки.

Художні досягнення Київської Русі набагато випередили здобутки сусідніх народів і були провідними в культурі середньовічної Європи того часу.

Державна реформа Володимира як би вивільнила потенціал, що поступово нагромаджувався в давньоруському суспільстві: почався бурхливий, стрімкий розвиток культури. Запрошені із Візантії майстри будують кам'яні споруди і храми, розписують їх, прикрашають фресками, мозаїкою, іконами.

У період становлення Київської Русі (IX ст.) типовою формою поселення стає «город» – огорожене укріплене місто з групою селищ навкруги. Міста набували важливого значення в економічному й духовному розвитку давньоруської держави. Численні мандрівники називали Київську Русь країною міст. Міста різнилися за своєю роллю і призначенням. Одні були адміністративними і культовими центрами, інші мали чіткі оборонні риси, що захищали кордони держави, ще інші були центрами торгівлі, певних ремесел. Великі міста, такі як Чернігів, Переяслав, Галич, Новгород, Володимир, Полоцьк тощо, поєднували в собі різні функції не лише матеріальної, а й духовної культури.

Князь Володимир, а згодом Ярослав особливо дбали про забудову головного міста – «матері міст руських» – Києва. Київ розділявся на верхнє місто (дитинець) або Вишгород і нижнє (Подол).

Із поширенням християнства у міській забудові домінують храми. Першим кам'яним храмом на Русі була Десятинна церква Святої Богородиці, збудована у 989-996 рр. князем Володимиром Великим в центрі міста. Біля неї були розміщені княжі палати, а на площі – античні скульптури, привезені з Херсонеса як військові трофеї. Вирізнялася ця церква великою кількістю мармурових прикрас, а про пишність її внутрішнього оздоблення можна судити лише з переказів і знайдених під час археологічних розкопок решток мозаїк і фрескових розписів.

Значного розквіту архітектура Київської Русі досягає за часів князювання Я. Мудрого. Унікальним явищем у тогочасній світовій архітектурі став собор Софії Київської, збудований у 1037 р. Дванадцять куполів Софіївського храму плавно підносяться до основного, тринадцятого, що надає споруді особливої монументальності і цілності архітектурного ансамблю. Тринадцятикупольна система, згідно з християнською символікою, має глибинний зміст: великий купол символізує Христа, дванадцять дрібніших – його дванадцять учнів.

Софія Київська могла конкурувати з найвишуканішими зразками середньовічних будівель Європи, але першочерговим її завданням стало утвердження християнської православної віри. Одночасно виконувалося багато завдань просвітницького характеру, адже при соборі діяла школа для дітей знаті і духовенства, велася перекладацька справа й переписування цінних книг, передусім богословських, вивчалися мови, засвоювалася майстерність художнього ремесла; існувала бібліотека, великим прихильником і збирачем якої був Я. Мудрий. У цьому ж соборі приймалися найважливіші державні рішення, до цієї святині запрошували високоповажних зарубіжних гостей.

У XI ст. виникають місцеві архітектурні школи, своєрідність яких виявилася у спорудах давньоруських міст. Так, Софія Новгородська характеризується чітким силуетом, стриманістю, суворістю форм, порівняно з Софією Київською. Стиль Спасько-Преображенського собору у Чернігові відповідає принципам забудови Софії Київської, але собор значно менший за розмірами і має фасад, витягнутий із заходу на схід, що вирізняється особливою пишністю. Від численних соборів Києва до наших часів збереглися: Михайлівський собор Видубицького монастиря, церква Спаса на Берестові, ряд кам'яних будівель Печерського монастиря.

Архітектура Київської Русі характеризується не лише храмовим будівництвом, а й мистецтвом фортифікаційних оборонних споруд і житлових будівель.

У Києві за часів Я. Мудрого існувала ціла фортифікаційна споруда, яка складалася з валів, дерев'яних стін заввишки 16 м, у яких робили проїзди з ворітьми – південні Лядські, західні, пізніше названі Львівськими, та парадні Золоті, що названі за аналогією з головними воротами Константинополя. Це були на той час складні архітектурні споруди. Київські Золоті ворота, наприклад, мали два поверхи: перший був власне ворітьми в землянім валу зі стінами з цегли та каміння, а на другому поверсі знаходилася церква Благовіщення з банею, вкритою золотими листами. Такий тип укріплень був типовим для більшості міст Русі, що засвідчують археологічні розкопки в Переяславі, Чернігові, Путивлі, Білгороді, Василеві та ін. містах.

Археологічними дослідженнями виявлено залишки кам'яних будівель цивільного призначення. За даними науки, найстарішою архітектурною пам'яткою, зведеною з каменю в Києві у середині X ст., був палац Ігоря та Ольги. Це велика двоповерхова споруда зі стінами з каменю та цегли, яку прикрашали мармурові колони.

За часів Я. Мудрого кількість світських кам'яних будинків значно збільшилася. Було зведено новий княжий палац, який дістав назву «Ярославового двору». Київський «кремль» характеризувався наявністю в ньому багатьох кам'яних споруд – це й двір митрополита неподалік від храму св. Софії, двори багатьох бояр з теремами та домашніми церквами. Кам'яне цивільне будівництво поширювалося й поза межами Києва. Пи-

---

шними палацами були прикрашені Чернігів, Переяслав, Білгород та ін. князівські міста.

Своєрідний шлях розвитку в період Київської Русі пройшло скульптурне мистецтво.

У християнських храмах об'ємна скульптура стає небажаним явищем, так як ще на вселенському соборі у Константинополі (691-692 рр.) вона була заборонена. Дозволялося лише мистецтво плоского рельєфу, яке набуло широкого розвитку і стало єдиним видом скульптури у храмах і цивільних будівлях упродовж кількох століть.

Десятинну церкву – один з величних храмів княжої доби – прикрашали численні скульптурні мармурові елементи, в яких домінують рослинно-орнаментальні мотиви. Згодом, видозмінившись, ці мотиви відіграватимуть значну роль в оздобленні українських християнських храмів.

Унікальною пам'яткою скульптури вважається саркофаг Я. Мудрого, що зберігається у Київському Софіївському соборі. Він зроблений з білого мармуру, вкритий чудовим рослинним орнаментом з християнською символікою. Тематика рельєфів розповідає про земну сутність похованого, розкриває тему Раю, висвітлює образ св. Трійці, основного об'єкта поклоніння новоприйнятого християнства. Вся орнаментальна тематика глибоко продумана і є своєрідним втіленням розвинутої мистецької і філософської думки того часу.

Унікальну групу скульптурних творів становлять сюжетні рельєфи церковних споруд Києва. Від XII ст. збереглося чотири сюжетні рельєфи: два із зображенням святих вершників походять із Успенського собору Києво-Печерської лаври, а два інших, присвячені міфологічним сюжетам – із Михайлівського Золотоверхого монастиря. Особливо цікаві два останні рельєфи на міфологічні теми – «Геракл розкриває пащу лева» та «Діоніс на колісниці», які мають конкретний світський контекст. Вони пов'язані з актуальними для того часу ідеологічними проблемами, навіяні духом народного епосу, утверджували ідеї подвигу і вічно відроджуваного життя.

У мистецтві Київської Русі значного розвитку набуває монументально-декоративний живопис. Мозаїки і фрески Софіївського собору у Києві належать до найвизначніших пам'яток українського і світового монументально-декоративного мистецтва. Мозаїчні і фрескові оздоблення перших давньоруських храмів робили візантійські майстри і їхні місцеві учні, які не лише слідували константинопольським канонам, а враховували народні традиції й смаки. Новим у художній діяльності стало поєднання мозаїчних і фрескових зображень, що не практикувалось у Візантії.

У соборі св. Софії збереглася третина всього живопису, який прикрашав храм у XI ст. Яскрава мозаїка собору мала 177 кольорових відтінків, що створювало багатий колоритний ансамбль. Найвизначнішими зображення у живописній техніці мозаїки є постаті Христа Вседержителя, Марії-Оранти, композиції «Євхаристії» та православних святителів – Григорія Богослова, Миколи Чудотворця, Іоанна Златоуста. та ін.

До видатних зразків монументального мистецтва Київської Русі належать мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору. Порівняно з мозаїчними зображеннями Софії Київської, у Михайлівських мозаїках більше динаміки, пропорції постатей витягнуті, в палітрі мозаїк переважають зелені кольори в поєднанні з фіолетовим, рожевим, сіро-білим кольорами.

З середини XII ст. у Києві, Чернігові, Переяславі, Галичі, Луцьку – створюються самобутні художні школи. Істотно змінюється оздоблення храмів. Мозаїку повністю замінює фресковий розпис.

Працюючи над творами монументального малярства, майстри часто зверталися до техніки фрески. Слово це походить від італійського «фреско», що перекладається як «свіжий», «сирий». Фрески малюють на вогкій стіні фарбами, розведеними водою. Техніка фрески була відома ще за часів Київської Русі.

Про стиль перших фресок можна судити із знайденого уламка розпису Десятинної церкви із зображенням частини обличчя молодої людини, що нагадує живописні посмертні портрети Стародавнього Єгипту. Розпис відзначає виразність малюнка, що відображено у виразі очей з великими зіницями і зморшками на обличчі, натхненному і цілеспрямованому погляді.

Фрескам Софіївського собору, на відміну від мозаїк, властива різноманітність добору сюжетів і значно більша свобода щодо традиційного для візантійської церкви циклу релігійних свят. Розписи Софії Київської, зберігаючи мальовничість і лінійну вишуканість візантійського стилю, несуть відбиток демократичності, простоти і навіть протонародності давньоруського мистецтва.

Свангельські сцени, розташовані на стінах храму, зображують Голгофську жертву («Христос перед Каяфою», «Зречення Петра», «Розп'яття»), воскресіння («Жінки мироносиці біля гроба Господня», «Явлення Христа жінкам – мироносицям», «Запевнення Фоми») і поширення християнського вчення («Надіслання учнів на проповідь», «Зішестя Святого Духа»).

У підборі сюжетів розписів собору брав участь митрополит Іларіон. Крім власне християнських мотивів, фрескові розписи головного храму держави мали показати міжнародне визнання Київської Русі, її значення і роль у політичному житті Європи. Тому поряд з релігійними сюжетами значне місце в храмі посідають фрески світського змісту.

Особливе місце у системі фрескових розписів посідають фрески на світську тематику, до яких належить сімейний портрет Я. Мудрого. На одній з фресок зображено урочистий прийом княгині Ольги візантійським імператором Константином Багрянородним, де у сюжетному зображенні Ольга представляється незалежною від імператора правителькою. Так своєрідно розвивається ідея споконвічної рівності Русі з Візантією.

Світською тематикою відзначається фрески, які покликані підкреслити розкоші княжого життя. Вони зображають іподром, композицію «Скорморохи» та інші побутові теми – «Полювання на вепра», «Полювання на ведмеда», «Полювання з гепардом на диких коней», «Змагання ряжених».

Великого значення в розписах собору надавалося орнаменту. Фрескові орнаменти, відповідно до їх мотивів і декору, можна в основному звести до трьох типів: рослинного, вплетеного в коло або ромб, геометричного і звіриного.

Багато фресок мали й інші собори Київської Русі. Відомі з них розписи Михайлівського, Успенського, Білгородського, Володимирського та інших соборів. Здебільшого вони знищені, але рештки їх свідчать, що малярство княжої доби як вид мистецтва було досить високо розвиненим і відомим не лише в Київській державі, але й за її межами.

Окрім монументально-декоративного мистецтва, у Київській Русі розвивається *іконопис* – вид станкового культового живопису. Станкове мистецтво – це художні твори, що мають самостійний характер, щодо доби Київської Русі – іконопис. Ікона (зображення, образ) у християнстві – живописне, мозаїчне або рельєфне зображення «святих», якому надають священного характеру. За християнською легендою, першим іконописцем вважається євангеліст Лука. Культ ікон офіційно був прийнятий на сьомому Нікейському вселенському соборі у 787 р.

Перші відомості про ікони містяться у давньоруських літописних джерелах X ст. Процес утвердження християнства на Русі супроводжувався формуванням нових традицій в мистецтві іконопису, який набував самостійного розвитку, традиції візантійської школи послаблювалися, створювалися самобутні, яскраві шедеври церковного живопису.

Першим іконописцем Київської Русі вважається чернець Києво-Печерської лаври Алімпій, який художню освіту за твердженням літопису здобував у Константинополі. З його іменем пов'язують ікони «Печерської Богородиці» і так званої Великої Панагії, однієї із найдавніших ікон, присвячених Марії. Окрім Алімпія, літопис зберіг для нас ім'я ще одного художника – Григорія.

На межі XII-XIII ст. іконопис набуває власної художньої мови. З'являються ікони із зображенням перших руських «святих» – Бориса і Гліба. Канонізація князів Бориса і Гліба була актом історичного значення, місцеві культути утверджували авторитет Київської Русі, поширювали у народі ідею божественності князівської влади. Стилїстика ікони свідчить про відхід від візантійських форм в іконописі й утвердження місцевих рис.

Поява книг і поширення писемності в Київській Русі привела до виникнення ще одного виду живопису – книжкової мініатюри.

Мініатюра – це невеликий за розмірами твір живопису у вигляді малюнку в рукописах, що потребує витонченої техніки виконання.

Книжкова мініатюра Київської Русі хоча й була започаткована з візантійських оригіналів, виконувалася й ілюструвалася руськими писцями і художниками. До наших днів збереглися кілька рукописних книг XI-XII ст., переписаних та оздоблених київськими майстрами. Найбільше стародавні мініатюри збереглися в «Остромировому Євангелії» – це фігурки євангелістів Іоанна, Марка та Луки. Яскраве орнаментальне оточен-

---

ня фігур, золоті лінії в зображеннях роблять ці мініатюри подібними на ювелірний виріб. Переписав із староболгарського оригіналу та художньо оформив «Остромирово Євангеліє» диякон Києво-Печерського монастиря Григорій.

Друга книга – «Ізборник Святослава», витворена дияконом Іоанном у 1073 р., цікава зображенням сім'ї князя Святослава Ярославовича, а також заставками і малюнками на полях сторінок.

Особливо варто відзначити мініатюри Радзивілівського літопису, який дійшов до нас в копії XV ст. з оригіналу ілюстрованого зводу 1205 р. Мініатюри відображають основні події історії Київської Русі. Вони доносять безцінні відомості про архітектурні споруди Київської Русі, одяг і зброю, речі домашнього вжитку.

Для мініатюри Стародавньої Русі характерна площинність, графічна манера письма. Часто зустрічаються стилізовані силуети храмів, геометричний і стилізований рослинний орнамент. Заставки оточені численними зображеннями людей, тварин, птахів.

Театральне мистецтво в добу Київської Русі найповніше втілювалося у народному та княжому театрі. Народний здобув найширше вираження в народній обрядовості та творчості скоморохів. Скоморохи їздили із міста в місто, із села в село і виступали на торговищах, ярмарках або святах, де відображали побутові картинки життєвого характеру, показували акробатичні номери, фокуси, водили ведмедів та інших дресированих тварин. Церковні кола негативно відносилися до всіх цих розваг, вбачаючи в них «бісівське», пов'язане з язичеством, що відвертає людей від церкви.

Основою княжого театру були професійні артисти-скоморохи. Репертуар княжого театру складався з драматичних поем, що мали речитативний характер і супроводжувалися музикою. Тематично княжий театр користувався мотивами оборони батьківщини, служби князеві, помсти за покритих, лицарської честі.

У житті людей Київської Русі велике місце займали музика, пісні та танці. Пісня супроводжувала працю, з нею ходили в похід, вона була складовою частиною свят та різних обрядових дійств.

Музичне мистецтво в добу Київської Русі розподілялося на три групи: музика народна, княжих салонів і церковна.

Народна музика Русі складалася з вокальних та інструментальних мелодій, що споконвіку творилися в усній народній творчості. Пісні з давніх часів були постійними супутниками наших предків у їх праці, побуті та звичаях. Щонайперше, це обрядова народна пісенність: колядки й щедрівки, гаївки і веснянки, купальські й обжинкові, весільні й хрестильні пісні, похоронні голосіння.

Наприкінці X ст. в Київській Русі виникає церковна музика, що прийшла з Візантії. З літературних джерел відомо, що разом з грецьким духівництвом приїхали на Русь грецькі професійні музиканти «домештвеннікі», що організували в Києві церковно-співочу справу, були першими

вчителями музики та диригентами церковних хорів. Основою церковного співу став *крюковий* або *знаменний* розспів. Музичні мелодії записувалися спеціальними знаками, «крюками» («знаменами») – звідси назва розспіву. З професійних знавців, творців і виконавців музики доби Київської Русі в історії музичного мистецтва залишилися такі імена: Стефан у Києві, Лука у Володимирі-Волинському, Дмитро у Перемишлі.

Разом з музикою на Русі розвивається танцювальне мистецтво. Народні танці – «пляс» виконувалися в супроводі співу, музики (гусли, сопілки, труби, бубни) та плескання в долоні. Загальнонародні танці відбувалися під час весіль, вечорниць, банкетів, на свято Івана Купала.

У Київській Русі були високо розвинуті ремесла: гончарство, ковальство, обробка шкіри, каменю та дерева. Провідними галузями були чорна металургія та обробка заліза. В XII ст. відбулася спеціалізація ковальської справи. Ремісники виготовляли різноманітні вироби – від зброї до сільськогосподарських знарядь і ремісничого інструментарію. Згідно з археологічними знахідками, налічувалося до 150 видів виробів із заліза. Найбільше знайдено предметів для сільського господарства: серпів, кіс, лопат, ножів, цвяхів, підків, пряжок, замків, ключів, обручів, а також зустрічаються кольчуги, наконечники списів, кінська зброя, мечі. До середини XI ст. відноситься перший меч з руським написом, де чітко зафіксовано ім'я майстра «Людота» або «Любоша». Це один з найдавніших стародавніх мечів з підписом.

Давньоруські ремісники досягли великої майстерності і в ливарній справі. Ливарні майстерні існували в Києві, Львові, Галичі та Холмі. За наказом волинського князя Володимира Васильковича вилито мідні двері для церкви в Любомилі. По сьогоднішній день красується в кафедральному храмі святого Юра у Львові дзвін-велет, вилитий майстрами в 1341 р. Збереглось й ім'я автора цього рукотворного дива – Яків Скора.

Інтенсивно розвивалося гончарство. Посуд вирізнявся старанною обробкою і різноманітними формами. Майстри виготовляли миски, горщики, черпаки, кухлі, світильники, писанки, іграшки, речі церковного вжитку. Для орнаменталізації посуду застосовували складні штампи, іноді покривали речі поливою. Вироблялася цегла – плінфа, з якої будували князівські палаци, храми, фортеці.

Високого рівня досягло склоробство, продукція якого вивозилася за кордон. Для монументально-декоративного живопису (мозаїки) використовували різнокольорові шматочки скляної маси (смальти).

Найпоширенішими в Україні були так звані дерев'яні ремесла. До найдавніших дерев'яних виробів відносять віз, колесо, човен, бочку, діжку, цебро, корито, ложку. Дереводіли, як називали цих майстрів, робили буквально все – від колиски, меблів, палаців, храмів – до маленьких іграшок.

Серед інших ремесел були відомі: ткацтво, кравецтво, обробка льону, вовни, кістки, каменю, шкіри. З полотна та сукна шили свитки, жупани,

---

плащі, шапки, штани, хустки, сорочки. Із шкіри виробляли кожухи, шапки, чоботи, черевики, ходаки.

Отже, ремесла за часів Київської Русі досягли значних успіхів. Вони мали самобутні народні особливості, які відрізняли їх від ремесел Західної Європи та Візантії.

Культура Київської Русі не стала простим продовженням культури попереднього часу. Глибокі зміни в суспільно-політичному та економічному житті українців (виникнення держави, формування давньоукраїнської народності тощо) призвели до якісних зрушень у розвитку їхньої культури, в результаті чого вона досягла високого рівня і посіла гідне місце у світовій середньовічній культурі.

Питання для самоперевірки

1. Формування етнічних і культурних спільностей на території України. Археологічні пам'ятки.
2. Релігія. Християнство. Культура Київської Русі в контексті світової культури.
3. Освіта, філософія, право.
4. Архітектура, скульптура, живопис.
5. Література.
6. Наука і ремесла.
7. Музичне і театральне мистецтво.

Рекомендована література

1. Етнічність та етнічна історія України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : etno.uaweb.org. — Назва з контейнера.
2. Походження українців – В боях за волю України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : free-ukraine.com. — Назва з контейнера.
3. Формування українського етносу [Електронний ресурс]. — Режим доступу : ukraineforever.narod.ru. — Назва з контейнера.
4. Місце української культури в контексті світової [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://osvita.ua/vnz/reports/culture/11050/>. — Назва з контейнера.
5. Історія української культури : навч. посіб. / [О. Ю. Павлова, Т. Ф. Мельничук, І. В. Грищенко ; за ред. О. Ю. Павлової]. — К. : Центр учбової літератури, 2012. — 368 с.

КУЛЬТУРА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ РУСИ

ХІІ – СЕРЕДИНИ ХІV ст.

Складовою частиною Стародавньої Русі та закономірним політичним і культурним спадкоємцем Київської держави, яка була знищена татаро-монгольською навалою у 1240 р., стала Галицько-Волинська Русь, що утворилася в результаті об'єднання князем Романом у 1199 р. Галичини і Волині.

Міста Галицько-Волинської Русі стали значними центрами літописання та книгописання. Найвизначнішою пам'яткою літератури даного періоду є Галицько-Волинський літопис (кінець ХІІІ ст.), у якому відображені події політичного і культурного життя Галицько-Волинської Русі.

До пам'яток писемності Галицько-Волинського князівства належать Христинопільський апостол, Бучацьке, Галицьке, Холмське Євангелія. У Галичі працював «мудрий книжник» Тимофій. У Володимирі-Волинському була складена нова редакція церковних і світських правових норм. Центрами переписування книг були Онуфріївський і Святоюрський монастирі у Львові.

Серед поширеної літератури в Галицько-Волинському князівстві значне місце посідала оригінальна творчість. Тут склалися власні літописи, розвивалась морально-повчальна література. До таких літературних пам'яток належить «Слово» єпископа Кирила Туровського, якого називали другим Златоустом, а також митрополита Кліма Смолятича, про якого казали, що це «книжник і філософ», якого не було на Русі. Оригінальна література як правило, була релігійною, оскільки вона, наслідуючи візантійську традицію, була покликана зміцнювати основи християнського віровчення і моралі. Водночас вона мала самобутній характер, що свідчить про її оригінальність і народність. У літописах згадуються різні народні твори, зокрема такі, як переказ про виникнення Галича, поетичне оповідання про хана Отрока та зілля «євшан», пісню, складену на честь перемоги Данила і Василька, різні перекази і прислів'я. Все це засвідчує факт, що тогочасна народна творчість мала істотний вплив на розвиток літератури.

Культурне та політичне зростання Галича і Волині в ХІІ ст. сприяло інтеграції західноукраїнської землі у сферу інтересів європейських держав і висувало потребу в освіті.

Освіта в Галицько-Волинському князівстві продовжувала традиції шкільництва Київської Русі. Ці традиції тісно зв'язували освіту з діяльністю церкви, що відповідало тодішнім умовам економічного й культурного життя. У парафіяльних, монастирських та єпископських школах навчання і виховання було в основному релігійним. Але ці школи давали елементарні знання і загальні відомості з різних галузей науки, зокрема мови, арифметики, співів. Вчили дітей дяки та духовенство, які не лише навчали читати, але й багато уваги приділяли письму. Спочатку учнів навчали писати «установ», тобто великими каліграфічними літерами, потім – «скорописом».

Літописи та інші джерела засвідчують, що в Галицько-Волинському князівстві, як і в усій Київській Русі, майже всі діти здобували початкову освіту. Після закінчення початкової школи або домашнього навчання діти повинні були продовжувати свою освіту самостійно. На теренах України до XIV ст. не було власних вищих навчальних закладів, тому молодь отримувала вищу освіту за кордоном, зокрема в Болонському, Паризькому, Празькому, Краківському університетах.

У Галицько-Волинському князівстві розвивались архітектура, скульптура, живопис, музика, художні ремесла.

Галицько-Волинська архітектура органічно поєднувала візантійсько-київський стиль з елементами західноєвропейського архітектурного будівництва. Якщо в X ст. кріпосні, оборонні і культові споруди в головних містах виконувались у традиціях візантійської та місцевої народної архітектури, то вже в кінці XI ст. в архітектурі спостерігаються впливи західноєвропейського романського впливу, особливо в Галичі і Володимирі на Волині.

Храми Володимира, Галича, Холма будувалися переважно з тесаного каменю. Їх покриття, обробка фасадів з двома вежами, портами, капітелі, різьблення, вітражі мають виразний романський стиль. Такою, наприклад, є церква св. Пантелеймона в Галичі (1200 р.), яка має багаті різьблені з каменю декоративні деталі. У центрі староукраїнської культури Галича знайдено понад тридцять фундаментів культових і світських будівель, що вказують на переплетення східних, західних і місцевих архітектурних традицій.

Про високий рівень архітектурного будівництва та високохудожнє оздоблення храмів свідчить літопис, у якому розповідається про споруджену князем Данилом церкву у Холмі. Церковні будови, міські забудови та оборонні споруди виконувались досвідченими будівничими. Про це свідчать монументальні будівлі Львова, з яких можна назвати Миколаївську Хрестокупольну церкву, П'ятницьку церкву, згодом перебудовану, а також костюл Хрестителя, який збудував князь Лев для своєї дружини, угорки Констанції. До княжого періоду належать і такі шедеври архітектури Галичини та Волині, як білокам'яні храми в Перемишлі, Святоїваківський собор у Холмі, Спаський монастир у Старому Самборі.

У Галицько-Волинській Русі оздоблення інтер'єрів давньоруських храмів, палаців, княжих дворів здійснювалось мозаїками, фресками, різьбленим каменем, іконами. Князі і бояри дбали, щоб у церквах були високохудожні ікони, прикрашені золотом, сріблом і коштовним камінням, а оздоблення церков і одяг духовенства були виготовлені з дорогоцінних тканин з золотих і срібних ниток.

Видатними пам'ятками образотворчого мистецтва XIV ст. є ікони: «Юрій Зміборець» із с. Станілі поблизу Дрогобича та «Архангел Михаїл в діяннях», створена у с. Сторонна. Для них характерні пластичність форм, відчуття простору, симетричність побудови композиції, багата кольорова гама.

Про високий рівень живопису Галицько-Волинської Русі свідчать книжкові заставки і мініатюри, що збереглися в окремих рукописах того часу. Колористична вишуканість притаманна мініатюрам Галицького Євангелія (кінець XII ст.), які за майстерністю виконання не поступаються найкращим взірцям візантійського малярства.

Високого рівня на Галицько-Волинських землях досягло ювелірне мистецтво. Обробка дорогоцінних металів провадилась на досить високому рівні для того часу. Зокрема, використовувалась техніка зерні, скані, черні, карбування, інкрустації, тонкого лиття. Літопис розповідає про візит галицького князя Данила до Угорщини: «Його сідло було з паленого золота», стріли і шабля «прикрашені золотом та іншими хитроцями».

Різні сфери культури Галицько-Волинської Русі, зокрема такі, як філософія, література, освіта і мистецтво розвивалися під впливом західної та східної культур, але основа культури Галицько-Волинського князівства була самобутньою, українською, спільною з іншими князівствами Стародавньої Русі.

Культура Галицько-Волинської держави справила великий вплив на подальший культурний розвиток України. Наприкінці XIV ст., коли окремі частини Галичини і Волині були загарбані польськими та литовськими феодалами, культурні традиції Галицько-Волинської Русі відіграли істотну роль у збереженні національної культури, сприяли формуванню ідеології визвольної боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів.

Питання для самоперевірки

1. Міста Галицько-Волинського князівства як центри соціального і культурного життя.
2. Вплив західної та східної культури на становлення культури Галицько-Волинської Русі.
3. Літописання та книгописання. Галицько-Волинський літопис XIII ст. Література.
4. Філософія, освіта, наука.
5. Архітектура. Культові та світські будівлі.
6. Образотворче мистецтво.
7. Формування ідеології визвольної боротьби проти польських і литовських поневолювачів.

Рекомендована література

1. Галицько-Волинське князівство [Електронний ресурс]. — Режим доступу : kamprot.org.ua. — Назва з контейнера.
2. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання : витоки, розвиток, проблеми / Я. Д. Ісаєвич. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. — 520 с.
3. Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура / Я. Ісаєвич. — Львів : Світ, 1996. — 136 с.

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ XIV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XV ст.

Розвиток української культури на початку XIV – першій половині XV ст. відбувався у складних суспільно-політичних та історичних обставинах. Розпад Київської Русі та монголо-татарська навала призвели до занепаду економічного політичного і культурного життя України. Всі руські князівства опинились у повній залежності від татарського хана.

У середині XIV ст. українські землі (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина, Поділля і значна частина Волині) були приєднані до Великого князівства Литовського, яке стало найбільшим державним утворенням у Європі.

Цей період виявився більш сприятливим для розвитку української культури. Багато литовських магнатів прийняли православ'я, споріднюючись з українськими князями. Незважаючи на те, що Литовська держава проводила централізовану політику, вона отримала значну підтримку українського та білоруського народу в зв'язку з тим, що надала українській і білоруській мові державного статусу. Крім того, в побут литовців увійшло багато звичаїв слов'янства.

У другій половині XIV ст. після польсько-литовської унії 1385 р. литовський князь Ягайло став польським королем і приєднав Литву з усіма українськими землями до Польщі.

Підпорядкування поляками українських земель стало негативним поворотним пунктом в культурі українського народу. Українське національне життя, традиції та вся національна культура зазнала важких втрат.

Великою перешкодою на шляху розвитку української культури було й те, що впродовж XV-XVI ст. тривала нерівна боротьба з татарською ордою, яка завдала великих збитків матеріальній та духовній культурі українського народу. Боротьбу з татарами очолило українське козацтво, що стало оплотом оборони України перед татарами, а згодом і боротьби проти національного гніту польської шляхти, насильницької колонізації та окатоличення православного населення.

Важливим чинником культурного процесу в Україні була православна церква, роль якої в історії українського суспільства постійно зростала. Церква для українців, за умов власної держави, залишалась єдиним інститутом вираження самобутності українського народу. Однак, становище православної церкви було надзвичайно тяжким. Проти неї вів боротьбу католицизм, підтримуваний польським урядом, церква шукала захисту в українському суспільстві, наближалась до потреб народу, займалась не лише духовним життям, а й світськими проблемами. Під церковною опікою відкривалися школи, шпиталі, розвивалося письменство і мистецтво.

Шкільна освіта в цей період була тісно пов'язана з церквою. У школах, що існували при церквах, монастирях, благодійних установах навчалися діти не лише феодальної знаті і багатого міщанства, а й селян і ремісників. Поряд із слов'яно-руською мовою вивчалася латинська. Крім православних шкіл, у деяких містах Галичини і Закарпаття діяли школи при

католицьких костьолох. В умовах національно-релігійного гніту розвиток духовної культури українського народу здійснювався повільно.

Потреби суспільства вимагали освічених людей як для господарської, так і культурно-просвітницької діяльності. За розв'язання цього завдання взялися світські кола, окремі магнати, шляхта й особливо міщани, які стали об'єднуватись у братства (найперше братство було засноване у Львові в 1568 р.). Львівська Успенська братська школа користувалась високим авторитетом. Школою був укладений «Порядок шкільний», що став одним з найстаріших шкільних статутів Європи. Головною ідеєю статуту була ідея станової рівності. У ньому наголошувалось, що «багаті над убогими в школі нічим не можуть бути вищими, крім лише наукою».

Педагогічна, літературно-філософська і видавнича діяльність братських шкіл сприяла піднесенню української культури. У цей же час в Україні виникає новий тип школи – греко-слов'янсько-латинської, в якій давньоруські традиції поєднувалися з досягненнями західноєвропейської школи і науки того часу.

Першою навчальною установою такого типу стала Острозька вища школа, заснована близько 1576 р. відомим діячем К. Острозьким. Острозька школа згуртувала навколо себе відомих на той час діячів культури, таких, як: Г. Смотрицький, І. Федоров, священник Д. Наливайко, чернець В. Суразький, публіцист К. Острозький та ін.

Важливим осередком освіти і наукових знань на Україні була Київська колегія, заснована П. Могилою у 1632 р. За рівнем викладання і глибиною наукових знань, що їх отримували учні, Київська колегія була близькою до західноєвропейських університетів. У ній викладали відомі вчені та громадські діячі, педагоги: з філософії – І. Козловський, поетики – А. Пацієвський, риторики – С. Косов.

У розвитку духовної культури українського народу виділяється постать визначного церковного і культурного діяча, реформатора, вченого П. Могили (1597-1647 рр.) Його діяльність охоплює широкі сфери церковного і культурного життя України. Він є автором ряду книг («Євангеліє учительне», «Анфологійон»), численних полемічних проповідей. П. Могила склав «Літургарійон або Служебник», в якому подано текст літургії та інших молитов і обрядових звичаїв, властивих українській церкві. Крім того, П. Могила був автором «Требника», у якому описаний порядок богослужінь, пов'язаних із різними життєвими обставинами: на випадок хвороби, неврожаю, посвячення нової хати тощо.

Освіта і шкільництво цього періоду в Україні мали тісний зв'язок із розвитком друкарської справи.

Наприкінці 1572 р. у Львові – важливому на той час економічному і культурному центрі – заснував друкарню І. Федоров, у якій в 1574 р. видав «Апостол» і «Буквар» («Азбуку»). Вихід у світ «Апостола» – знаменна подія в житті української культури. Ця книга сприяла розвитку українського письменства, яке відіграло важливу роль у захисті української

національної культури. Після Львова І. Федоров працював в Острозі, де надрукував «Буквар» для потреб заснованої там школи та «Біблію» – перше видання слов'янською мовою.

Слідом за львівською та острозькою друкарнями були організовані друкарні в містах Києві, Рогатині, в селах при монастирях – Крилосі, Стратині, Почаєві, Угерцях. Серед стародруків у XVI ст. з'явилися численні твори українською мовою, а також переклади з південно-слов'янських оригінальних творів. Визначною пам'яткою перекладної літератури є «Пересопницьке Євангеліє». Ця книжка знаменита тим, що вона є найкращим зразком української мови того часу і особливо славиться своїм винятковим мистецьким оформленням.

У XVI ст., незважаючи на руйнівні наслідки татаро-монгольської навали, розвивається культове і цивільне будівництво. У цей період в архітектурі та образотворчому мистецтві формуються особливості українського стилю.

В українському церковному будівництві основним архітектурним типом були так звані зрубні храми. З них збереглася церква св. Духа в с. Потеличі Львівської області (1555 р.) та церква св. Миколая в Чернівцях (1607 р.).

Серед мурованих кам'яних споруд виділяються замки в Хотині, Кременці, Олеському, церкви св. Онуфрія у Львові, св. Івана Предтечі в Кам'янець-Подільському, а також монастирі Угнівський, Дерманський, в Зимному і Межиріччі.

Найбільший розквіт архітектурного будівництва припадає на 70-90 рр. XVI ст. До найстарших будівель Львова належать будинки на площі Ринок – «Чорна кам'яниця», будинок Бандіnellі, церковні споруди, зокрема, Успенська церква, вежа Корнякта, каплиця Трьох Святителів, які разом складають унікальний архітектурний ансамбль.

На розвитку української скульптури XIV-XVI ст. позначилися складні історичні і політичні умови. Центр скульптурного мистецтва переноситься на землі Галичини і Волині.

Скульптори XIV-XV ст. поступово застосовують нові місцеві матеріали, зокрема, на Львівщині цікаві пластичні композиції виконуються із місцевого каменю-алебастру. З цього матеріалу виконані композиції «Христос з кровотечащою раною», а також «Яцкова Мадонна». Важливою пам'яткою мистецтва є «Дерев'яне розп'яття», що зберігається в Олеському замку (Львівська обл.). Це фігура розп'ятого Христа майже в натуральний зріст, виконана в дусі середньоевропейських готичних розп'ять, із загостреними рисами обличчя, терновим вінком тощо. У музеях України зберігаються ще декілька дерев'яних споруд XIV-XVI ст., проте цей період в українській скульптурній спадщині представлений мало, що зумовлено частими пожежами міст та воєнними лихоліттями часу.

На розвитку монументального живопису XIV-XVI ст. позначилися традиції монументального розпису Київської Русі. Народні мотиви, характерні для Софії Київської, відчутні у монументальному живописі Бокотського монастиря на Поділлі.

У новій стилістичній і світлотіньовій манері виконані фрески у церкві св. Миколи в закарпатському селі Горяни. Головне місце в розписах посідає зображення Богоматері. Художник створив образ мадонни, сповнений ліризму, глибини і щирості материнських почуттів.

У цей період вирізняються фрески у церкві св. Онуфрія в Лаврові на Львівщині. Основний персонаж більшості композицій – діва Марія. Фрескам у Лаврові та вірменській церкві у Львові властиві глибоке духовне насичення, високий художній рівень виконання, краса колориту, образна спільність, реалістичність форми.

Найпоширенішим видом живопису залишилась ікона, в якій відбилися риси монументального мистецтва. Видатним твором станкового живопису XIV ст. є ікона «Юрій Зміборець» із с. Станілі біля Дрогобича. На іконі, створеній у роки боротьби з татаро-монгольською навалою, образ Юрія-Зміборця сприймається як втілення мужності людей, впевненість у перемозі над злом. Варто відзначити високохудожню майстерність чотирьох ікон із с. Ванівки (Лемкіщина). Цим іконам – «Різдво Марії», «Нерукотворний образ», «Моління з чином», «Страшний суд» – властива висока мистецька культура. Ікони відзначає досконала композиція, легкість рисунка, гармонійність кольорових сполучень, особливий ліризм та поетичність художніх образів.

Своєрідним завершенням середньовічного періоду розвитку українського живопису є іконостасний комплекс із с. Наконечного (Львівська обл.), створений львівськими майстрами у 60-роках XVI ст. Живописна манера та закладений в образах глибокий зміст засвідчують високий рівень духовної культури майстрів української художньої школи. Створений іконостасний ансамбль символізує перехід до нового періоду, позначеного прогресивними, гуманістичними рисами.

Наприкінці XVI ст., поряд з традиційним іконописом, з'являються нові художні жанри: портрет, історичний живопис, зростає інтерес до пейзажу.

У XIV – першій половині XVII ст. певних здобутків в Україні досягли музична культура і театральне мистецтво. Вони розвивалися у тісному зв'язку з тими змінами, що відбувалися в народному побуті та звичаях, а також у діяльності скоморохів, які поєднували спів, танець і театральні вистави.

Музичну культуру постійно збагачувала усна народна творчість. У цей період продовжували розвиватися народно-пісенні жанри які були пов'язані з народними святами землеробського і зимового циклу – веснянки, гаївки, колядки, щедрівки, русальні пісні тощо.

Центральне місце в українській музичній культурі займали в той час історичні пісні та думи. Виконавцями їх були кобзарі, які мандрували містами і селами України й оспівували історичне минуле, надихаючи народ на боротьбу за волю України. У народному середовищі особливою популярністю користувалися такі музичні інструменти, як: гудок, гусла, сопілка, бубон, волинка та інші. У козацькому середовищі перевага надавалась сурмі, бубну, литаврам, бандурі, кобзі, лірі, цимбалам тощо.

У процесі становлення української музики важливу роль відігравала музична освіта, яка поширювалась братами школами. У той час виникає так званий партесний спів. Це багатоголосний, гармонійний спів по партіях (за голосами), який в кінці XVI ст. досяг значного професійного рівня. У цей час виникають також такі жанри світської музики, як побутова пісня для приголосного хору (кант), сольна пісня із супроводом. За змістом вони поділялися на філософські, любовні, жартівливо-гумористичні тощо.

У кінці XVI ст. істотно розширюється сфера театрального мистецтва. В народних іграх, де широко використовувалися фольклорні твори, простежувалися елементи народної драми, пантоміми, танців. Від 1573 р. бере свій початок звичай ходити з ляльками, що означало виникнення лялькового театру.

Дальший розвиток театру був пов'язаний із виступами скоморохів – народних співаків, музикантів, клоунів, фокусників, акробатів. Вони розігрували комедійні сцени під відкритим небом, на площах і вулицях, на ярмарках.

В останній чверті XVI ст. разом з появою братських шкіл виникає шкільний театр. Шкільний театр розвивався одночасно з народним театром, репертуар якого складався із містерій різдвяної і великодньої тематики, яка мала навчально-виховне значення.

До першого десятиліття XVII ст. відноситься також початок української побутової драми. До цього жанру належить унікальне видання віршованої «Трагедії руської» та «Слово о збуренню пекла», яке було створене в Галичині або на Волині. Зміст творів близький до зразків усної української народно-поетичної творчості.

Процес формування культури українського народу в XIV – першій половині XVII ст. був відродженням складного процесу остаточного становлення українського етносу, що завершився в основному в XVI ст. Причиною повільного культурного розвитку України цього періоду стали руйнівні наслідки татаро-монгольської навали, загарблення українських земель литовськими та польськими феодалними, війни з Кримським ханством і Османською Портою. Однак, незважаючи на це, культура української народності жила і розвивалася.

Питання для самоперевірки

1. Соціально-політичні та історичні обставини розпаду Київської Русі. Татаро-монгольська навала.
2. Приєднання українських територій до Литовського князівства.
3. Українська культура за часів польсько-литовської унії.
4. Церква як інститут вираження самобутності українського народу.
5. Козаччина. Українське козацтво як оплот боротьби проти національного поневолення.

---

6. Освіта. Братські школи. Острозька академія.

7. Архітектура. Скульптура. Живопис. Музика. Театр.

Рекомендована література

1. Українська культура після татаро-монгольської навали (друга половина XIII-XV ст. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukrkniga.org.ua>. — Назва з контейнера.

2. Роль православної церкви і її братств в розвитку духовного життя українського народу [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://h.ua/story/342885/>. — Назва з контейнера.

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ XVII – XIX ст.

Культура України другої половини XVII-XIX ст. розвивалась у складних умовах розгортання соціальної та національно-визвольної боротьби народу проти іноземних поневолювачів за свою незалежність і державність, що відіграло величезну прогресивну роль у розвитку духовної культури українського народу.

Епоха XVII-XIX ст. характеризується поширенням гуманістичних тенденцій в культурному житті України, це знайшло відображення в суспільно-політичній, філософській думці та розвитку літератури і образотворчого мистецтва українського народу.

Центром філософської думки та культурно-освітнього життя України XVII-XVIII ст. був Києво-Могилянський колегіум, який у 1701 р. отримав статус і права академії. Києво-Могилянська академія не лише сприяла поширенню серед широких верств українського народу наукових знань та культурних надбань, а й формуванню на національному ґрунті духовних цінностей, що увійшли в скарбницю вітчизняної культури.

Значних успіхів у XVII – XVIII ст. досягли українське образотворче мистецтво, література та й культура в цілому, розвиток яких характеризується виникненням і поширенням такого стилістичного напрямку, як *бароко*.

Поняття «бароко» (італ. – чудернацький, дивний) охоплює не лише архітектуру, а й ужиткове мистецтво, фольклорні мотиви з естетикою яскравих оптимістичних форм, літописання, театр, музику, малярство.

Незважаючи на те, що українське бароко запозичувало свої починання із Заходу, воно набуло власних національних рис, спиралося на народні традиції й уподобання. Самостійна творчість українських майстрів розпочинається в другій половині XVII ст., та досягає найбільшого розквіту в добу Івана Мазепи. На його кошти збудовано кам'яну Богоявленську церкву в Пустинно-Миколаївському монастирі, величну дзвіницю Софіївського собору, відновлено Києво-Печерську лавру й Софіївський монастир.

У бароковому стилі споруджені Троїцький собор у Чернігові, Христовоздвиженський у Полтаві, Троїцький собор у Луцьку (XVIII ст.). Архітектурними шедеврами світового значення у стилі барокко справедливо вважаються Андріївська церква у Києві (1746-1753 рр.) та собор св. Юра у Львові, проект якого розробив у 1744 р. український архітектор Б. Меретин.

Спорудам українського барокко властиві величавість пропорцій, епічний, сповнений витонченої краси естезизм, гармонійно поєднані кольорові елементи та вишукана декоративність.

У церковних спорудах з'являється багато скульптурних зображень. Будівлі, інтер'єри гетьманські палаци прикрашались багатьма скульптурними фігурами. У Центральній Україні майстри українського бароко виконували скульптурні зображення переважно з дерева, у Західній Україні найчастіше використовували камінь.

З XVII ст. набуває розвитку малярство – портретний живопис і барочний іконопис. Створюються монументальні портрети Б. Хмельницького і визначних козацьких старшин. Збереглися портрети церковних владик і діячів, що визначалися своєю писемницькою і культурно-освітньою діяльністю: П. Могили, М. Смотрицького, Й. Тризни, І. Гізеля та ін. Спроба розкрити внутрішній світ людини, її психологічний стан знайшла свій вияв у портреті Д. Долгорукого (XVIII ст.), написаного художником Самуїлом.

Посилення реалістичних засад, психологічне відтворення образів у живопису мали значний вплив на інші галузі образотворчого мистецтва, зокрема графіку. В Україні одним із основоположників мистецтва графіки був Л. Тарасевич, який створив ряд образів Нестора, живописця Алімпія. Високоякісним мистецьким виконанням відзначалася творчість таких талановитих художників, як: І. Щирецький, Д. Синкевич, Н. Зубрицький, І. Стрельбицький та ін.

Упродовж XIII-XVIII ст. високого розвитку досягло українське декоративне і ужиткове мистецтво, зокрема, різьблення по дереву, виготовлення коштовно оздобленої вогнепальної і холодної зброї, посуду, ткацтво та художня вишивка.

З другої половини XVII ст. починається період піднесення літературної творчості, її ідейної та естетичної орієнтації. Головна увага письменників зосереджується на людині, утверджуються нові жанри художньої літератури, які розвивались під впливом соціально-економічних і культурно-освітніх умов.

Першим письменником в Україні, творам якого притаманні риси барокового стилю, вважається І. Вишенський. Його гострополемічні твори сповнені особливою поетикою, величезною емоційністю, розкриттям конкретних і загальних проблем віри, справедливості, захисту знедолених, добра і зла.

У літературному житті значну роль відігравали полемічні жанри, зокрема трактати, діалоги, диспути, памфлети церковних діячів, письменників і вчених: Л. Барановича, І. Гізеля, І. Галятовського, Ф. Сафоновича, В. Ясинського.

Одночасно з полемічною літературою розвивалась проповідницька проза, культивувався жанр езопівської байки, сатиричні вірші, в яких критикувались окремі явища і суспільні пороки.

У 60-х роках XVIII ст. з'являється «Історія Русі», написана невідомим автором, яка утверджувала ідею самостійності українського народу, стала могутнім поштовхом національно-духовного відродження.

Важливий внесок в історію духовної культури українського народу зробив видатний український філософ, мислитель-гуманіст, просвітитель, письменник, педагог і музикант Г. Сковорода (1722-1794 рр.).

У своєму розумінні світу філософ спирався на морально-етичні засади одвічної боротьби «добра» і «зла». Філософське вчення українського мислителя об'єктивно було спрямоване на утвердження ідей гуманізму,

---

добра і справедливості. Головною умовою покращання народного життя Г. Сковорода вважав поширення освіти, духовне звільнення людини, її єдність з природою, шлях до щастя через самопізнання.

Г. Сковорода написав 30 байок, об'єднаних у збірку «Басни Харьковския», де висловлював протест проти соціального гніту, оспівував моральні якості людини: чесність, доброту, працьовитість, скромність, розум. Талант Г. Сковорода широко розвивався в його віршованих творах, об'єднаних у збірці «Сад божественних песней». Тут поет виступає співцем свободи, прославляє діяльність Б. Хмельницького, висловлює антимонархічні настрої.

Якісно нова доба в історії української літератури починається умовно з 1798 р., коли були опубліковані перші частини знаменитої поеми І. Котляревського «Енеїда», створеної за мотивами твору давньоримського поета Вергілія. Поема написана народною мовою, в ній реалістично змальовано життя і побут, соціальні відносини різних верств українського суспільства другої половини XVIII ст. В образах Енея і троянців, богів і царів виведено колоритні типи селян, козаків, міщан, українських панів, поміщиків, старшин, чиновників.

На початку XVII ст. зароджується українська драматургія. Розквіт шкільної драми припадає на 70-ті роки XVII – першу половину XVIII ст. і пов'язаний з іменами викладачів Києво-Могилянської колегіуму: М. Догалевського, Г. Кониського, М. Козачинського та ін.

Українська шкільна драма і шкільний театр упродовж свого розвитку взаємодіяли з народним театром. У другій половині XVII ст. набуває широкого розповсюдження народний ляльковий театр – вертеп. Назва походить від печери поблизу Віфлеєма в Йорданії, в якій, за біблійним переказом, народився Ісус Христос.

Вертепна вистава виразно поділялася на дві частини: релігійну та світську. Спочатку розігрувалася традиційна різдвяна драма – легенда про народження Христа. Друга – народно-побутова частина дійства – мала світський характер і складалася з окремих побутових сцен, наповнених характерним українським гумором.

У XVIII ст. українські магнати-феодалі у своїх палацах і маєтках створили кріпацький театр, де акторами виступали кріпаки. Кріпацькі трупи ставили п'єси українською і російською мовами, до їх репертуару входили оперні та балетні вистави. Зокрема, в Глухові діяв придворний кріпацький театр гетьмана Кирила Розумовського, в якому ставилися комедії та комічні опери, уривки з балетів, кращі п'єси класичної європейської драматургії.

Шкільна драма, вертеп, театр для вибраних вже не могли задовольнити попиту на театральне мистецтво широких кіл українського суспільства, що на кінці XVIII ст. привело до створення професійного театру та професійних акторських колективів.

Під впливом театрального мистецтва розвивалась музична культура українського народу. В народній музиці XVII-XVIII ст. удосконалювались,

---

насамперед, пісенні і танцювальні жанри. Значного поширення набули обрядові, родинно-побутові та ліричні пісні, а також метелиці, гопаки, козачки тощо. Продовжувала розвиватися народна інструментальна музика. Її творцями та виконавцями були кобзарі, лірики, сопілкарі, цимбалісти, які часто об'єднувалися в ансамблі (троїсті музики) для виступів на святах, весіллях. І з часом виникають своєрідні професійні цехи музикантів, що обслуговували різноманітні урочисті церемонії, панські розваги, військові походи.

Одним із найдавніших в Україні музичним навчальним закладом була Січова співацька школа (1709 р.) де готували фахівців для церковних хорів. Відомим осередком музичної освіти була Глухівська співацька школа, де навчали співу, гри на скрипці, гусях, бандурі.

Непересічне значення в розвитку професійного музичного мистецтва України XVII ст. мала творчість відомих українських композиторів, диригентів і педагогів: М. Дилецького (1650-1723 рр.), Д. Бортнянського (1751-1825 рр.), М. Березовського (1745-1777 рр.) та А. Веделя (1767-1808 рр.).

Українська культура XVII-XVIII ст. – це час духовного образу однієї з найважливіших епох історії українського народу, яка вмістила в собі кілька історичних етапів – визвольну боротьбу, державність, руїну, втрату завоювань і закріпачення. Проте українська культура заявила про себе значними досягненнями і цінностями, наполегливістю і неослабним устремлінням народу у своєму прагненні творити і розвивати власний український світ у наступну історичну епоху, що настала в XIX ст.

Після ліквідації Гетьманщини та зруйнування Запорізької Січі, остаточного введення кріпосного права на Лівобережжі і скасування Литовського статуту у 1840 р. на Правобережжі Україна перебувала під владою двох багатонаціональних імперій: Російської та Австрійської. Проте на фоні таких важких і несприятливих історичних, суспільно-політичних та національних відносин утверджується новий етап національно-культурного відродження, який започаткував нову добу в історії культури України.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. з'являються праці в галузі української історії, етнографії, філології, літератури. Набуває глибокого змісту поняття народності, ширше інтерпретується і поняття «нації». Поняття «батьківщина» охоплює всі українські землі, що свідчить про національно-культурне відродження у Східній та Західній Україні та про внутрішню єдність українців XIX ст.

Під впливом поглиблення кризи кріпацтва та формування української нації, війни Росії з наполеонівською Францією, діяльністю декабристських організацій в Україні посилюється рух за розвиток соціального і національного відродження, боротьби проти деспотії, формування української національної самосвідомості.

Значні досягнення в національно-культурному відродженні відбуваються і в мистецькому житті України.

Архітектурне мистецтво України XVIII-XIX ст. змінює бурхливий стиль «бароко» на суворий «класичний стиль» простоти і логічності архі-

---

тектурних форм, якому на зміну, в свою чергу, приходять новий стильовий напрям – «ампір» (лат. empire – імперія).

В основу класицизму (взірцевий) покладено форми античної (римської) архітектури як ідеального (класичного) естетичного еталону.

Національна своєрідність українського класицизму виявилась у збереженні кольорової гами споруд (блакитний з білим і золотом). На становлення національно-самобутніх рис класицизму вплинула велика житлова забудова, що велася в маєтках українських поміщиків у Почепі, Яготині, Глухові, Батурині та ін.

Серед архітекторів виділяється А. Меленський (1766-1833 рр.), який спорудив новий корпус Київської духовної академії, церкву-ротонду на Аскольдовій могилі, контрактові будинки та чимало будівель у Києві.

Нові міста забудовуються відповідно до принципів класичного регулярного планування: Катеринослав, Маріуполь, Херсон, Одеса. У Львові у стилі класицизму зводяться житлові будинки (навколо площі Ринок), адміністративні установи, освітні заклади, зокрема, Політехнічний інститут, наукова бібліотека ім. В. Стефаніка, Український драматичний театр ім. М. Заньковецької та ін.

Для скульптури XIX ст. – це період виникнення та утвердженням класицизму, романтизму й національної реалістичної школи, основоположниками якої стали Л. Позен і П. Забіла.

Типовими представниками класицизму були скульптори-монументалісти І. Мартос, який створив пам'ятники А. Рішельє в Одесі, Г. Потьомкіну – в Херсоні та М. Микеншину, автор відомого пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві.

Серед монументальних творів реалістичного мистецтва скульптора Л. Позена – відомі пам'ятники І. Котляревському та М. Гоголю в Полтаві. Для пам'ятника І. Котляревському він виконав горельєфи на теми «Енеїди», «Наталки Полтавки», «Москаля-чарівника», де тонко відтворив характери відомих літературних персонажів.

У Західній Україні у XIX ст. активізується громадське та житлове будівництво, зводяться споруди, прикрашені фігурною декоративно-монументальною пластикою. Одним з провідних львівських скульпторів у галузі цього виду образотворчого мистецтва був П. Війтович. Він виконав алегоричні скульптури для фасаду залізничного вокзалу, композиції «Слава» на фасаді Львівського оперного театру та багато інших творів для громадських будівель. Відомими скульпторами на Західній Україні були Г. Кузневич, Л. Марконі, Т. Баронч, А. Попель, Ю. Марковський, К. Островський, С. Левандовський та ін.

В українському живописі XIX ст. чітко окреслились і набули національних ознак усі жанри малярського мистецтва. Художники прагнули осмислити нові відносини, що складаються у суспільстві, знайти й утвердити нові мистецькі цінності.

Кращим представником українського малярства першої половини XIX ст. був Т. Шевченко. Його талант яскраво виявився в галузі станкового

живопису, графіки, монументально-декоративного розпису, він досконало володів технікою акварелі, олії, офорту, рисунка олівцем. Вихований на традиціях класики, Т. Шевченко поступово переходить до реалізму, одним із перших починає змальовувати життя та побут селянства («Селянська родина», «Катерина», «Циганка-ворожка» та інші). Одним із провідних жанрів мистецької творчості Т. Шевченка був портрет. У 1860 р. за серію офортів та автопортретів Т. Шевченка був удостоєний звання академіка.

Значний вклад у розвиток української культури ХІХ ст. внесли відомі художники живописці: Л. Жемчужников, І. Соколов, К. Трутовський, С. Васильківський, М. Пимоненко, А. Куїнджі, М. Ярошенко.

Найвидатніші досягнення української культури ХІХ ст. пов'язані з розвитком літератури. Визначні історичні події, суспільно-політичні процеси, що відбувалися в країні, настрої народних мас, вся сукупність конкретно-історичних обставин того часу наклали свій відбиток на світогляд і творчість українських літераторів. Услід за творами І. Котляревського, на арені літературного життя з'являються твори П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, а на Західній Україні – М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького та ін.

Літературна творчість Т. Шевченка відкрила новий, вищий етап у розвитку української літератури. Поет ствердив критичний реалізм в українській літературі, започаткував її революційно-демократичний напрям. У творчості Т. Шевченка органічно поєднано нещадне викриття самодержавно-кріпосницького ладу, тиранії поміщиків з оспівуванням визвольних змагань і прагнень народу, героїв-борців за його інтереси.

У 30-40-х рр. в Україні виникає такий літературний напрям, як романтизм, що виражав ставлення до дійсно існуючого історичного розвитку суспільства, відношення мрії художника до дійсності. До напрямку романтизму належали Т. Шевченко, Є. Гребінка, О. Афанасьєв-Чужбинський, Л. Боровиковський, М. Костомаров, П. Куліш, А. Метлинський та ін. У своїх творах поети і письменники у романтично-піднесеному тоні оспівували боротьбу народних героїв проти поневолювачів, події минулого і віру в майбутні прогресивні перетворення, використовували мотиви й образи народних дум, переказів, пісень тощо.

Друга половина ХІХ ст. в історії української літератури була періодом нового піднесення демократичного реалізму. У цей час з'явилося багато творів М. Вовчка, П. Мирного, І. Франка, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, М. Старицького, П. Грабовського. У галузі літератури українські письменники створили повісті й романи світового значення. Серед них романи: П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія», повісті І. Франка – «Борислав сміється», «Захар Беркут», І. Нечуя-Левицького – «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я» та ін.

Розвивається українська поезія, поширюється політична, психологічна лірика, з'являється низка нових історичних, соціально-політичних, філософських творів.

У XIX ст. значно підноситься драматургія, поживається театральне життя України. Утворення постійних театрів в Одесі (1804), Києві (1805), Полтаві (1810), Харкові (1812), Ніжині (1826), Чернігові (1835), Катеринославі (1847) сприяло піднесенню театрального мистецтва.

Виникненню професійного театру передували аматорські вистави. З домашнього аматорського театру виник Полтавський театр, який очолював І. Котляревський і для якого він написав п'єси «Наталка Полтавка», та «Москаль-чарівник», де використав прийоми вертепу, інтермедії, численні народні пісні й діалоги.

Перша професійна група в Україні виникає на початку 80-х рр. Організатором її був видатний драматург, режисер і актор М. Кропивницький (1840-1910 рр.). Драматургічна спадщина М. Кропивницького налічує понад 40 п'єс. Серед них: «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Дві сім'ї» та ін. Талановитими театральними драматургами XIX ст. були М. Старицький, І. Карпенко-Карий, І.С. Нечуй-Левицький, С. Гулак-Артемівський та ін. У другій половині XIX ст. з'являється група відомих українських акторів, які зробили великий внесок у розвиток театрального мистецтва: М. Садовський, П. Саксаганський, М. Заньковецька, М. Садовська-Барілотті, О. Затиркевич-Карпінська, Є. Марков, О. Вірина.

Основою нової музичної культури України XIX ст. була народна пісенна творчість. Тривало збирання пісень та укладання збірок з нотами (записи Т. Шевченка, «Исторические песни малорусского народа» М. Драгоманова і В. Антоновича, «Чумацкие народные песни» І. Рудченка). На їх основі українським композитором і співаком С. Гулаком-Артемівським у 1863 р. створена перша національна за змістом опера «Запорожець за Дунаєм», яка стала фундаментом класичного українського оперного мистецтва. Зробили спробу вивести українську музику на широку дорогу європейського поступу та сприяли поширенню музичної культури шляхом популяризації української пісні П. Сокальський (опери «Мазепа», «Майська ніч»), П. Ніщинський (музична картина «Вечорниці»), М. Аркас (опера «Катерина»).

Цілу епоху в розвитку української музичної культури складає творчість талановитого композитора, піаніста, диригента і педагога М. Лисенка (1842-1912 рр.), який вивів українську музику в коло світового музичного мистецтва. У 70-80-х рр. Лисенко створює найбільш відомі опери «Наталка Полтавка», «Різдвяна ніч», Тарас Бульба», «Утоплена» та опери для дітей – «Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима й весна». Широку славу композитору принесли його вокальні твори під загальною назвою «Музика до «Кобзаря» Шевченка», збірки народних пісень, романси на слова І. Франка, Л. Українки, М. Старицького.

На Західній Україні піднесення музичної культури пов'язане з іменами композиторів С. Воробкевича, А. Вахнянина, Д. Січинського та іншими діячами музичного мистецтва.

Духовна культура XVII-XIX ст. досягла значних здобутків. У цей істо-

---

ричний період було закладено міцний фундамент для дальшого розвитку української культури як національного утворення, а кращі мистецькі зразки цього періоду дозволяють стверджувати про класичну добу вияву національного характеру, що знайшли своє втілення у творчості видатних представників українського народу.

Питання для самоперевірки

1. Національно-визвольна боротьба за незалежність і державність українського народу.
2. Філософська думка та культурно-освітня діяльність. Г. Сковорода. Києво-Могилянська вища школа.
3. Архітектурне будівництво. Церкви, палаци. Українське «бароко». Класичний стиль. Скульптура.
4. Література. І. Вишинський, І. Котляревський, Т. Шевченко, Є. Гребінка, П. Куліш.
5. Українська драматургія. Шкільна драма. Вертеп. Театр. І. Карпенко-Карий, І. Нечуй-Левицький, С. Гулак-Артемовський.
6. Живопис. С. Васильківський, М. Пимоненко, А. Куїнджі, М. Ярошенко.
7. Музика. Д. Бортнянський, М. Березовський, А. Ведель, М. Лисенко.
8. Українська культура XVII-XIX ст. як відображення духовної величі народу.

Рекомендована література

1. Малютіна Н. П. Українська драматургія кінця XIX — початку XX ст. : навчальний посібник / Н. П. Малютіна. — К. : Академія, 2010. — 256 с.
2. Українські землі в другій половині XVIII — на початку XX ст. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://histua.com/hronologiya>. — Назва з контейнера.

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Культура України ХХ – ХХІ століть розвивалася на ґрунті специфічних умов соціально-історичних процесів у взаємодії з найважливішими досягненнями світової культури.

Розвиток української культури ХХ – початку ХХІ ст. був логічним продовженням соціально-політичного процесу, започаткованого наприкінці ХІХ ст. і тісно пов'язаного з піднесенням національної боротьби та становленням України як незалежної держави.

Події першої світової війни, революційні перетворення в Росії започаткували нову сторінку в національно-культурному розвитку України, розпочався новітній період в її історії і культурі. У 1917 р. в Києві відкриваються: перший Український народний університет, Академічна і Педагогічна академії. У 1918 р. починає працювати перший Державний український університет, засновуються Український історичний музей, Національна галерея мистецтв і бібліотека, Державний український архів.

На початку ХХ ст. в Україні відбуваються радикальні зміни у сфері художньої творчості. В літературі, архітектурі, живопису, музиці, театральному мистецтві виникає безліч модерністських напрямів, течій, шкіл, яким властивий розрив із традиційним досвідом художньої творчості, постійний пошук нових художніх форм як самостійного явища, різноманітність і різноплановість майстрів образотворчого мистецтва.

У період з 1919-1925 рр. засновуються нові періодичні видання: журнали «Мистецтво», «Шляхи мистецтва», виходять збірники й альманахи: «Червоний вінок», «Гроно», «Жовтень», «Вир революції» тощо. Паралельно із соціально-політичним зміцненням нової влади виникають творчі спілки і об'єднання літераторів, які стояли на позиціях відмови від культури минулого і намагалися створити нову «пролетарську» культуру.

У 1923 р. засновано Спілку пролетарських письменників України, членами якої були: К. Гордієнко, О. Довженко, О. Досвітній, М. Йогансен, О. Копиленко, І. Микитенко, В. Поліщук, В. Сосюра, І. Сенченко, П. Тичина, М. Хвильовий та ін. Новаторською формою відображення життя і побуту українського селянства стали твори письменників Архипа Тесленка (1882-1911 рр.) і Степана Васильченка (1878-1932 рр.). У Західній Україні цю тему розвивали прозаїки Василь Стефаник (1871-1936 рр.), Лесь Мартович (1871-1916 рр.), Марко Черемшина (1874-1927 рр.). На Буковині найвидатнішою письменницею цього напрямку була Ольга Кобилянська (1863-1942 рр.), автор соціально-психологічної повісті «Земля».

У 1932 р. із припиненням політики українізації були ліквідовані всі літературні об'єднання, створена єдина Спілка радянських письменників. Масові репресії 30-х років знищили ціле покоління діячів національної культури («розстріляного відродження»). Розпочалася доба так званого соціалістичного реалізму, підвалини якого закладали письменники І. Микитенко і О. Корнійчук. Найвидатнішими представниками тогочасної поезії були: П. Тичина – автор своєрідного триптиху «Дума про трьох

вітрів», «Золотий гомін», «Скорботна мати», збірки «Сонячні кларнети» і В. Сосюра – автор поем, ліричних віршів, поетичних творів про мир і дружбу між народами.

У повоєнний час світового визнання набувають твори українського письменника-прозаїка О. Гончара, який у романі «Прапорonosці» оспівує героїчну боротьбу народу у Великій Вітчизняній війні, порушує питання про гуманістичне розуміння вітчизняної історії, збереження спадщини народу в романах: «Таврія», «Тронка», «Перекоп», «Собор», «Твоя зоря» та ін.

До здобутків української літератури належить творчість «шестидесятників» (М. Вінграновський, І. Дзюба, І. Драч, Л. Костенко, І. Світличний, В. Симоненко та ін.), які стояли на позиціях української національної культури і власної незалежної держави.

Помітним внеском у подальший розвиток української прози ХХ-ХХІ ст. стали романи Р. Надіяшика («Люди зі страху», «Додому нема ворота»), новелістика і повісті Г. Тютюнника («Водоворот»), Ю. Андруховича (романи «Рекреації», «Московіада»), О. Забужко («Інопланетяни», «Польові дослідження українського сексу», «Сестро, сестро»), твори у прозі Л. Костенко, Т. Прохаська, В. Рудницького та ін. Окремої уваги заслуговують книги молодшої генерації поетів – І. Римарука, В. Герасим'юка, Т. Федюка, які переступили рубіж другого тисячоліття в якості авангардної сили віршованого мислення сучасної України.

В українській архітектурі наприкінці ХІХ- початку ХХ ст. відбувається становлення нового стилю – *модерну*, яскравим прикладом якого є власний будинок архітектора В. Городецького (1902-1963 рр.). Завершенням його служать численні статуї із зображенням морської флори і фауни («Будинок з химерами»).

Творчі пошуки українських архітекторів зосереджувалися навколо проблеми максимальної функціональності споруди, конструктивної логіки та чіткості в силуетах фасаду. Національний різновид модерну – український модерн – вдало поєднував національні традиції сільської хати та дерев'яної церковної архітектури з сучасним розумінням зручності і функціональності.

У стилі модерну збудовані: критий ринок (Бесарабський) у Києві (1912 р.), архітектор Г. Гай; міська залізнична станція в Києві (1914 р.), архітектор О. Вербицький; житловий будинок кредитного товариства «Саламандра» у Харкові (1914 р.), архітектор М. Верьовкін та ін.

В історії української архітектури особливе місце посідає постать В. Кричевського, з ім'ям якого пов'язаний розвиток нового національного напрямку в архітектурі. За його проектами збудований будинок Полтавського губернського земства (нині – історико-краєзнавчий музей), ряд громадських та приватних будинків на Полтавщині і в Києві. Творчо переосмислюючи традиції народної дерев'яної архітектури і «козацького бароко», працювали талановиті архітектори: В. Дяченко, автор земської лікарні в м. Лубни

і комплексу Української сільськогосподарської академії (1927 р.), В. Троценко, автор проектів шкіл, лікарень, клубів на Криворіжжі і Донбасі та Червонозаводського театру в Харкові (1938 р.).

У другій половині ХХ ст. в Україні зберігається принцип регулярного планування і будівництва міст. За таким принципом створено новий архітектурний ансамбль Хрещатика в Києві, що збудований у стилі українського модерну з активним використанням декору та національних мотивів. Особливо виразні в цьому ансамблі: консерваторія (1958 р.), архітектори Л. Катор, Я. Красний; головний поштамт (1957 р.), архітектори В. Приймак, В. Ладний; міськвиконком (1957 р.), архітектори В. Власов, О. Заваров, О. Малиновський.

В Україні, у радянський час, внаслідок масової житлової забудови, реконструкція і будівництво міст і селищ здійснювалися переважно за типовими проектами, що негативно позначилося на художній оригінальності архітектурних споруд. Серед громадських будівель Києва художньою формою і естетикою вирізняється Палац культури «Україна» (1971 р.), архітектори Л. Новіков, Ю. Юр'єв.

У 70-х роках створені міста-заповідники у Львові, Луцьку, Кам'янець-Подільському, Новгород-Сіверському, Переяславі-Хмельницькому. Розбудовуються музеї народної архітектури і побуту. На сьогодні в Україні діють п'ять таких музеїв: у Києві, Львові, Ужгороді, Переяславі-Хмельницькому, Чернівцях.

В архітектурі модерну та неокласицизму на початку ХХ ст. широко використовується оздоблення споруд монументально-декоративним пластичним мистецтвом – скульптурою. Особливо вирізняється творчість скульптора Ф. Балавенського (1864-1943 рр.), який виконав рельєфи на античну тематику для фасаду будинку по вул. Олександрівській (тепер Музейний провулок) у Києві (1909 р.). Привертає увагу створений Ф. Балавенським пам'ятник-погруддя М. Кропивницького на його могилі у Харкові (1914 р.).

Поряд з Ф. Балавенським у цей час в Україні працюють молоді скульптури М. Гаврилко, І. Кавалеридзе, західноукраїнські митці Г. Кузневич, М. Паращук та ін. Цікавим пам'ятником був відкритий у Києві в 1911 р. монумент княгині Ольги. Автор проекту – видатний скульптор-монументаліст І. Кавалеридзе. У композиції заввишки 9 метрів центральною була постать Ольги, оточена фігурами св. Кирила і Мефодія та Андрія Первозванного. Монумент було розібрано у 20-х роках.

У реалістичній манері особливо відзначається творчість талановитого скульптора І. Севера (1891-1971 рр.). Він став відомим серією творів виняткової внутрішньої експресії («Пацифікація», «Філософ», «Молодий Шевченко», «Копернік»).

Одним із творців мистецтва авангардизму у світовій скульптурі став О. Архипенко (1887-1964 рр.). Його творчість формувалася в умовах певного піднесення національної школи пластики початку ХХ ст. Найхарак-

---

терніший внесок митця у мову пластики – відкриття простору, створення скульптури, у якій простір стає елементом загальної композиції («Ступаюча жінка», «Жінка зачісується», «Постать» та ін.).

В умовах духовного відродження важливу роль відіграє творча спадщина скульптора, народного художника України Івана Гончара (1911-1993 рр.). Його скульптурні композиції «Берегиня», «Ярило» утверджують національну самобутність українського народу, його буття в історії і культурі України. Вагомий внесок у розвиток мистецтва скульптури зробили українські митці діаспори – Богдан Мухін, Григорій Крук, Михайло Черешнівський, Леонід Молодожанин та ін.

Скульптура радянського часу, у зв'язку з планом так званої «монументальної пропаганди», набуває виразно політично-агітаційного характеру, що негативно позначилося на художньому рівні творів. Панораму культурного життя України в новому ідеологічному просторі віддзеркалює активна виставкова діяльність скульпторів як всередині країни, так і за її межами, а саме: О. Пінчука, О. Денисенка, Р. Романишина, О. Дергачова, Н. Дерев'янка, Є. Дерев'янка, Б. Бистрова, В. Микитенка, О. Кузьміна, О. Смірнова, О. Сухоліта та ін.

У другій половині XIX ст. – початку XX ст в Україні значно активізується мистецьке життя, утворюються великі художні школи: М. Мурашка – в Києві, М. Раєвської-Іванової – в Харкові, Одеське художнє училище. Ці мистецькі центри дали початкову художню освіту цілій плеяді видатних українських і російських художників, серед яких: М. Врубель, К. Крилицький, М. Пимоненко, Г. Дяченко, С. Костенко, О. Мурашко, Ф. Красицький, І. Селезньов, Г. Світлицький, К. Костанді, П. Нілус, Є. Буковецький та ін.

Яскравим представником школи живопису початку XX ст. був український митець М. Пимоненко (1862-1912 рр.). Його жанрові сцени у сукупності з пейзажем в опоетизованому виді відображали побут і працю українського народу («По воду») та ін.

Непересічне значення для розвитку українського монументального живопису мала творчість художника М. Бойчука (1882-1937 рр.). У пошуках нового монументального стилю художник звертався до традицій мистецтва раннього Відродження, українського іконопису, що іноді призводило до стилізації і архаїзації художніх образів (розписи луцьких казарм у Києві, санаторію в Одесі, театру в Харкові).

У витоків українського живопису стояли художники О. Богомазов (1880-1930 рр.), О. Екстер (1882-1949 рр.), В. Єрмілов (1894-1967 рр.). Тенденції модернізму відобразилися у творчості художника П. Холодного (1867-1930 рр.), який послідовно втілював у мистецтво принципи сучасного українського стилю на основі нового переосмислення художніх традицій давньоруського іконопису.

Оригінальним художнім мисленням відзначається творчість О. Новаківського (1872-1935 рр.), якому властиві певний символізм, міфо-

---

логізація реальності, естетичність краси і людських почуттів («Молох війни», «Революціонерка», «Каштани і бузок», «Музика квітів», «Ноктюрн») та ін.

Значний внесок у розвиток культури зробив художник і громадський діяч І. Труш (1869-1941 рр.), який очолював демократичний напрям у мистецтві на західних теренах України. Його творчість відзначається жанровими картинами з життя західноукраїнського народу, портретним живописом громадських діячів того часу та ліричними пейзажами карпатських краєвидів («І. Франко», «Гуцулка з дитиною», «Трембітарі» та ін).

Глибокою творчою еволюцією відзначаються роботи української художниці Т. Яблонської. У 40-50-х роках широке визнання її роботам принесли поетичні життєстверджуючі картини, присвячені праці і побуту українського народу («Хліб», «Весна», «Травень» та ін). Вона стала однією з перших «шестидесятників», які докорінно змінили зміст і поетику тогочасного мистецтва. Картина Т. Яблонської «Фольклорна сюїта» стала своєрідним проривом із натурно-життєподібної до образно-символічної системи відображення існуючого світу. У ХХ ст. своїми новаторськими пошуками прославилися художники: М. Бурачек, М. Жук, О. Мурашко, К. Костанді, О. Шовкуненко, О. Курилас, В. Монастирський, О. Соротей.

Сучасне мистецтво живопису представлено як окремими мистецькими надбаннями, так і регіональними художніми школами. Широку палітру мистецького життя України відбивають такі регіональні школи, як: *харківська* (Н. Мироненко, О. Кудінова, П. Мось, В. Ігуменцев, О. Чернова, В. Ковтун, Є. Гонтарів, Є. Биков, В. Гонтарів, Н. Виргун); *одеська* (Ю. Єгоров, А. Лоза, В. Маринюк, О. Волошинов); *закарпатська* (Б. Корж, Н. Пономаренко, З. Мичка, І. Панейко); *кримська* (С. Шахунова, С. Джус, Я. Басов, В. Голинський, О. Зубков, В. Бернадський); *київська* (В. Барінова-Кулеба, Н. Деригус, П. Гончар, Л. Довженко, В. Юрчишин, В. Марусенко, О. Гур'єв); *чернівецька* (В. Шевчук, І. Балан, Б. Негода, Т. Царик, П. Яковенко); *львівська* (П. Сипняк, М. Демцюх, Л. Крип'якевич, В. Федорук, Б. Буряк, Л. Медвідь, В. Патик, Р. Романишин, С. Гай).

У ХХІ ст. на ниві мистецтва живопису і графіки активно працюють: С. Поярков, А. Блудов, П. Бевза, В. Шерешківський, С. Лопухова, Є. Бельський, В. Макеєв, Т. Свірелі, Б. Єгіазарян, В. Куць, І. Горін, Н. Яковчук, С. Савченко, О. Малих, І. Твердун, І. Подольчак та ін.

Процеси національно-культурного відродження, що відбувалися впродовж ХХ-ХХІ ст. позначилися на розвитку українського театру і драматургії. Найважливішим завданням для нової драматургії було піднесення українського театру до сучасного професійного рівня при збереженні його національної оригінальності.

Творчою лабораторією українського національного театру став один з найкращих театрів початку ХХ ст. – театр М. Садовського, який розвивав кращі традиції корифеїв театрального мистецтва на основі новаторської театральної естетики, синтезував здобутки класичної європейської драма-

---

тургії і традиції українського театру. М. Сакдовський розширив репертуар українськими п'єсами соціального змісту, вперше поставив українською мовою п'єси російських драматургів (М. Островського, Л. Толстого, А. Чехова). Постановкою п'єси нідерландського письменника Г. Гейсманна «Загибель «Надії» М. Садовський вперше ввів до репертуару українського театру робітничу тему.

Таким чином, створилися передумови розвитку українського модерного театру, основи якого заклали В. Винниченко, О. Олесь, Л. Українка. Професійному українському театру став притаманний новий спосіб мислення, новий напрям розвитку на шляху поєднання драми і епосу.

В. Винниченко створив низку соціальних драм, у яких переважають мотиви бунту і соціальної нерівності. Герої його п'єс усвідомлюють непримиренні суперечності між ідеєю загальної справедливості та результатами її практичного втілення («Дисгармонія», «Великий Молох», «Брехня»). Показовою є п'єса В. Винниченка «Між двох сил», де відображено конфлікт між ідеалами людини та її політичними поглядами. За типом художнього втілення образів українського революційного процесу письменник, по суті, передбачив розвиток політичної і духовної ситуації у сьогоденні українському відродженні.

У 1918 р. у Києві діяли три театри: Державний драматичний, під керівництвом О. Загарова і В. Кривицького; Державний Народний – М. Саксаганського та «Молодий театр», який організували Лесь Курбас і Гнат Юра.

Державний драматичний театр, який очолював О. Загаров і В. Кривицький, у березні 1919 р. націоналізовано й перейменовано в Перший Український театр Радянської Республіки ім. Т. Шевченка. У репертуарі театру переважали п'єси В. Винниченка та європейських драматургів Г. Ібсена, Г. Гауптмана й ін.

Державний Народний театр очолював М. Саксаганський. До складу трупи увійшли: М. Заньковецька, Л. Ліницька, Л. Шевченко. Репертуар театру будувався на засадах побутової, історичної і класичної тематики. На основі Державного Народного театру в 1922р. створено Український драматичний театр ім. М. Заньковецької.

В основу театральної естетики «Молодого театру» були покладені західноєвропейські модерністські тенденції. Театр став засновником новітнього напрямку в історії українського театального мистецтва.

У 1922р. діячі «Молодого театру» створюють у Києві творче мистецьке об'єднання – модерний український театр «Березіль», який очолив митець європейської освіченості, знавець історії й теорії світового театального мистецтва Лесь Курбас. Втіленням творчих пошуків театру стали вистави, постановку яких Лесь Курбас здійснює в різних стилях: традиційно-реалістичному («У пущі» Лесі Українки); психологічному («Чорна Пантера і Білий Ведмідь» В. Винниченка); символічному («Драматичні етюди» О. Олесь), народного гротеску («Різдвяний вертеп»); імпресіоністичному («Йоля» Є. Жулавського). Етапною у творчості митця в історії українського театру стала вистава «Гайдамаки» Т. Шевченка.

У 1926-1933 рр. театр «Березіль» працює у Харкові. До його складу входять митці – М. Крушельницький, А. Бучма, Н. Ужвій, І. Мар'яненко, Й. Гірняк, В. Чистякова, Н. Титаренко, О. Добровольська та ін. У 1934 р. театр «Березіль» переіменовано в театр ім. Т. Шевченка.

Серед театральних режисерів 70-х років відомі А. Скибенко, С. Сміян. У 80-ті роки впевнено заявила про себе нова генерація режисерів – В. Афанасьєв, О. Беляцький, В. Загоруйко, В. Кузьменко-Делінде, О. Король, І. Равицький, М. Шийко. Розвиток національного театру ХХ-початку ХХІ ст. пов'язаний з новаторською діяльністю таких режисерів, як: І. Борис, Р. Віктюк, С. Данченко, С. Мойсеєв, В. Петров та ін.

Музична культура України ХХ ст. розвивалася під впливом трьох основних чинників: традицій народної пісенності, музичної школи М. Лисенка та нової стилістики композиторів Західної Європи. Якісно новим етапом у розвитку української музики стала творчість М. Лисенка (1842-1912рр.), яка сформувалася під впливом творів Т. Шевченка і передової української громадської та естетичної думки. У його композиторській і музично-громадській діяльності найбільш повно проявилися демократичні тенденції. М. Лисенко є автором опер («Чорноморці», «Різдвяна ніч» «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Енеїда» та ін.), кантат, хорів, романсів, пісень, багатьох сольних, хорових обробок народних пісень, оркестрових і камерно-інструментальних творів.

Значний внесок у розвиток української музичної культури зробили композитори: М. Леонтович, К. Стеценко, Я. Степовий, В. Сокальський, Г. Любомирський, І. Рачинський, М. Аркас, П. Сениця, В. Підгородецький, Г. Козаченко, М. Тутковський та ін.

Перші взірці української симфонічної і вокально-симфонічної музики пов'язані з іменами: Л. Ревуцького (Перша і друга симфонії, кантата «Хустка»), Б. Лятошинського (симфонія, ораторія «Дума про дівчину-полонянку Марусю Богуславку», увертюра на 4 українські теми), В. Фемеліди («Ювілейна симфонія»), А. Штогаренка (кантата-симфонія «Україна моя» та ін.).

На Західній Україні плідно працювали композитори: Л. Січинський, А. Вахнянин, М. Колесса, Й. Витвицький, С. Людкевич, В. Барвінський, А. Кос-Анатольський та ін.

Українська культура ХХ - початку ХХІ ст. розвивалася на основі поглиблення національного самопізнання та самоусвідомлення, в умовах існування, розвитку, співпраці та змагання розмаїтих образотворчих течій, напрямів, шкіл, врахування світового культурного досвіду, усвідомлення власної національної культури як ланки світового культурного процесу, всебічного використання резервів національної культурної традиції, орієнтації на створення оригінальних культурних цінностей, що мають не лише національне, але й загальнолюдське значення.

Питання для самоперевірки

1. Соціально-історичні, політичні, цивілізаційні процеси ХХ ст.
2. Національно-культурологічний процес розвитку України ХХ ст.
3. Модернізм в українському образотворчому мистецтві.
4. Література, архітектура, скульптура, живопис, театр, музика України у ХХ- початку ХХІ ст.
5. Культура України у світовому культурному процесі ХХ-ХХІ ст.

Рекомендована література

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – Т. 2. — Львів : [б. в.], 1905. — 634 с.
2. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура : курс лекцій / М. В. Кордон. — Київ : Центр навчальної літератури, 2005. — 584 с.
3. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич ; [відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович]. — Львів : Вид-во «Світ», 1990. — 519 с.
4. Культура та побут населення України : навч. посіб. / В. І. Наулко, А. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. — 2-е вид., доп. та перероб. — К. : Либідь, 1993. — 288 с.
5. Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів: Світ, 1990. — 520 с.
6. Нариси з історії українського мистецтва. — К.: Мистецтво, 1996. — 670 с.
7. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. — К.: Артк, 2001. — 727 с.
8. Пасічник М. Історія України : державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи : навч. Посібник / М. Пасічник. — 2-ге вид., стер. — К.: Знання, 2006. — 735 с.
9. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. — К.: МП «Абрис», 1991. — 272 с.